

Erasmus als pacifist: kosmopoliet of kleinburger? (1) LEO MOLENAAR	2	Rob Tielman, een begeistert humanist WIM AALTEN	30
Vrijdenker van het jaar 2010 Anton Constandse lezing 2010	10	Allah bestaat niet! MARCEL KLEIN	34
Vragen aan August Hans den Boef FLORIS VAN DEN BERG	11	The secular outlook FLORIS VAN DEN BERG	35
Nuttige idioten - Column ANTON VAN HOOFF	13	Een biggetjesboek, recensie FLORIS VAN DEN BERG	38
Ik verheug me op de deur die open zal gaan SLIVIA ARTISAN opgetekend door ALBERT OOST	14	Rob Arnoldus heeft het moeilijk met de wetenschap VICTOR ONRUST	39
God en de wetenschap JAN VAN DER WERFF	16	Een reis door de Russische geschiedenis SONJA DE SCHAEPPDRYVER	41
Antisemitisme en racisme JO NABUURS	19	Haiku JAN BONTJE	42
Atheïstisch alfabet FRANS BIJLSMA	22	Lezers reageren	43
Kort door de bocht ENNO NUY	26	'Ja, ik zal gelezen worden!' Multatulimania in 2010 BERT GASENBEEK	46
Bergrede JAAP VAN DEN BORN	27	Mark Twain JAN BONTJE	51
Terug naar de Middeleeuwen... JAN BONTJE	28	Bestaat de vrije gedachte? HANS KOEKOEK	52
Desimocratie LEON WECKE	28		

Erasmus als pacifist: kosmopoliet of kleinburger? (1)

LEO MOLENAAR, 1945, Delft, 40 jaar leraar scheikunde (dertig op het Erasmiaans), gepromoveerd historicus (1994), biograaf van Marcus Bakker (2012) na Marcel Minnaert (2003)

Dit is het eerste deel van een essay dat de schrijver opstelde naar aanleiding van een poging van Jan van Herwaarden om in een volle Laurenskerk (bij de restauratie van het gevallen

Erasmusbeeld in 1996) de figuur van Erasmus onderuit te halen: als vH gelijk zou hebben zou een school, een universiteit of een stad in zijn naam geen betekenis meer hebben. In breder verband is hier tevens het pacifisme aan de orde. In het tweede deel dat in de oktobereditie van dit blad wordt gepubliceerd legt de schrijver een link naar het Europa van de recente wereldoorlogen.

Vraagstelling

Was Erasmus (1467-1536) een wereldburger die zich vijf eeuwen geleden heeft ingezet voor *allen*? Of was hij iemand die begaan was met de vrede en het welbehagen van witte christenen, zoals elders in dit boek wordt beweerd¹? In dat geval zou onze patroon nauwelijks met goed fatsoen betrokken kunnen worden bij de emancipatie van de nieuwe bevolking van Rotterdam, die thans in de school met Erasmus' naam volop plaatsvindt. Is deze vraagstelling op zichzelf al interessant genoeg, voor mij komt daar een emotionele dimensie bij. *Ik heb van Erasmus gehouden* om zijn standpunten over de vrede. Ik ben twintig jaar lang in woord en daad vredesactivist geweest. In mijn *Chemie en Samenleving* (1974) laat ik als climax de Duitse chemicus Fritz Haber verschijnen in zijn dubbelrol van realisator van de stikstofkunstmest (1910) én initiator van de chemische oorlogvoering (1915). In mijn lessen Algemene Natuurwetenschap is de meningsvorming daarover nog steeds een vast onderwerp². Ik behoorde tot de Gideonsbende die in het Amsterdamse *Felix Meritis* in 1977 het initiatief nam tot het comité *Stop de Neutronenbom*. Als

afgevaardigde van de CPN was ik in de jaren tachtig lid van het *Komitee Kruisraketten Nee*, dat onder meer huis aan huis handtekeningen ophaalde om de plaatsing van een nieuwe generatie atoomwapens in Nederland te verhinderen. In de

Tolle Lege beweerde ik indertijd als nieuwbakken docent dat *burgerlijke ongehoorzaamheid* geboden was tegenover een regering die van plan was de 'volkswil' te schoffen en de plaatsing van dergelijke wapens door te zetten. Jarenlang ben ik na de middaglessen naar bijeenkomsten in het land afgereisd om groepen mensen op te wekken tot verzet tegen

massavernietigingswapens. Ik deed dat mede in naam van Erasmus.

Die vredesbeweging had immers naar filosofen, politici en wetenschapsmensen gezocht die de actie van argumenten konden voorzien. Met kop

ERASMVS
Dulce bellum inexpertis
Adagia

en schouders bleek Erasmus uit te steken boven de anderen. In het bijzonder zijn *Dulce Bellum Inexpertis* ('Zoet is de oorlog voor wie hem niet kennen')

van 1515, later onderdeel van de *Adagia*, was geschreven op het lijf van hen die zich keerden tegen wapens die de mensheid als geheel bedreigden. Ik promoveerde in 1994 op de geschiedschrijving van een groep onderzoekers die zich na de atoombommen op Hiroshima wereldwijd had verenigd voor het propageren van een constructief en humanistisch gebruik van de wetenschap. In Nederland was dat het *Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers*. De eerste illustraties in mijn dissertatie³ betroffen Erasmus en zijn *Dulce Bellum Inexpertis*.

Eerder in deze bundel maakt de schrijver Marcel Möring op gezag van de Rotterdamse Erasmuskenners Jan van Herwaarden⁴ gehakt van *mijn beeld* van Erasmus. Diens afkeer van oorlog zou zich hoogstens beperken tot de onderlinge oorlog van de christelijke Europeanen. Nu ben ik me ervan bewust dat ik de neiging heb sommige mensen op een voetstuk te plaatsen; kon het zijn dat ik me zo in Erasmus had vergist? Van Herwaarden veroordeelde me derhalve tot grondig bronnenonderzoek.

In dit betoog vat ik eerst enkele 'theoretische' opvattingen samen uit de *Dulce Bellum Inexpertis* (1515). Ik besteed aandacht aan Erasmus'

argumenten inzake de toentertijd gepropageerde oorlog tegen de Turken. Die blijken op één plaats in zijn *Querela Pacis Undique Gentium Ejectae Profligataeque* ('De Klacht van de Vrede, die door alle volkeren is verstoten en vernietigd') van 1517, aan het verschuiven te zijn. Dat verplicht me een schets te geven van de veranderingen in de internationale én godsdienstige situatie in de jaren twintig van de zestiende eeuw, die hebben geleid tot een verandering van Erasmus' opvattingen. Die herziening geeft hij in 1530 weer in het betrekkelijk onbekende traktaat *Utilissima Consultatio de Bello Turcis Inferendo* ('Een beraadslaging over de oorlog die tegen de Turken gevoerd moet worden'). Ik interpreteer zijn standpunt, waarbij ik een parallel trek tussen de situatie van de jaren twintig van de zestiende en de jaren dertig van de twintigste eeuw. Erasmus zal bij nader inzien geen absolute pacifist blijken te zijn, maar een pragmaticus die zijn houding bijstelde onder invloed van de politieke situaties. Derhalve wordt Erasmus mijns inziens onrecht gedaan door twee tegenovergestelde benaderingen in het vredesvraagstuk. 'Absolute pacifisten', zoals Nico van Suchtelen, meenden hem bij zijn 400ste sterfdag (1936) in te kunnen lijven in hun kamp. Thans menen 'multiculturalisten' zoals Jan van Herwaarden hem eenvoudigweg te kunnen diskwalificeren.

Maar allereerst: *Ad fontes!* Erasmus' eigen geschriften zullen ons zijn ware karakter tonen.

Erasmus' visie op de vrede (1508-1515)

Erasmus' latere geschriften over de oorlog worden ingeleid in de *Laus Stultitiae* of *Moriae Encomium* ('De Lof der Zotheid') van 1508⁵. In 1506 had hij de triomfantelijke verovering meegemaakt van de stadstaat Bologna door paus

Julius II, dezelfde van Michelangelo's werk aan de Vaticaanse gebouwen, en hij sprak er schande van. Dergelijke "goddeloze pausen" vermoordden Christus "door hun verpestend levensgedrag". Erasmus

liet *Moria*, de Zotheid, te keer gaan: "Ofschoon de oorlog een zo gruwelijk iets is dat hij wilde beesten, niet mensen, betaamt, zo waanzinnig dat ook de dichters hem voorstellen als door de Furiën gezonden, zo verpestend dat hij een algemeen zedenbederf tot gevolg heeft, zo

onrechtvaardig dat de gemeenste bandieten hem het best voeren, zo goddeloos dat er tussen Christus en hem volstrekt geen gemeenschap bestaat, laten (de pausen) alle andere dingen achterwege en houden zij zich alleen met hem bezig." Het stond voor de Zotheid vast dat het "zo voortreffelijke" beroep van oorlogvoeren slechts werd uitgeoefend door "tafelschuimers, koppelaars, rovers, sluipmoordenaars, hufters, stommeriken, bankroetiers en ander schuim van het mensdom". Elders liet hij *Moria* ironisch opmerken: "Is er nu wel iets zotters te bedenken dan om de een of andere oorzaak zulk een strijd te ondernemen, waarbij elk van beide partijen altijd meer schade dan voordeel heeft?"

Na de dood van deze Julius schreef Erasmus een satirisch stuk, de *Julius exclusus e coelis* ('Julius uit de hemel gesloten', 1513). In een aansprekende theaterstijl die vooruitloopt op zijn *Colloquia* (1522) laat hij claviger (sleuteldrager, nl. van de hemelpoort) Petrus deze oorlogsstoker weggagen van de hemelpoort; de tierende Julius belooft er werk van te maken bij diens baas! In deze beginjaren van ketterverbrandingen publiceerde Erasmus dit boekje wijselijk anoniem. Kort daarop (14 maart 1514) stuurde hij een lang epistel aan de abt Antonie van Bergen met een positiebepaling inzake de oorlog. Hij hoopte met de benoeming van paus Leo X op een nieuwe wind uit Rome. Hij schreef dat de persoonlijke aangelegenheden van de vorsten de oorzaak zijn van de meeste oorlogen: "Het hoogste recht is dikwijls het ergste onrecht. Sommige vorsten stellen eerst vast wat zij willen en bedienen zich vervolgens van een of andere leuze voor hun handelwijze." De kerkelijke vorsten vormden geen tegenwicht; zij gaven vaak het slechte voorbeeld⁶. Die gedachten werkte hij uit in de *Dulce Bellum Inexpertis*, een brochure van veertig pagina's⁷. Erasmus begon met het tegenover elkaar stellen van de *mens in vrede* en de *mens in oorlog*. Over de *mens in vrede* schreef hij: "Daarom schonk de Natuur hem ook niet, zoals andere schepselen, een lelijk en afschrikwekkend, maar een zacht en vreedzaam uiterlijk, de kentekenen dragend van liefde en mededogen. Zij gaf hem vriendelijke ogen, waarin de ziel zich aftekent. Zij gaf hem buigzame armen, geschikt ter omhelzing. Zij gaf hem het vermogen tot al die liefkozingen, waarin mensen zich verenigen en waarbij ook hun zielen elkaar ontmoeten. Zij schonk hem enerzijds de lach, teken der blijheid; anderzijds tranen, symbolen van zachtmoedigheid en medelijden. Zij verleende hem een stem, niet dreigend en

vreeswekkend als bij de wilde dieren, maar vriendelijk en vleiend. En hiermede nog niet voldaan heeft de Natuur alleen hém het gebruik van spraak en overleg geschonken, beide bij uitstek geschikt om welwillendheid aan te kweken en te voeden, opdat niet ook bij de mensen alles uitsluitend door lichamelijke kracht tot stand zou komen.” Erasmus’ schone Latijn doet op deze pagina’s denken aan het joodse Hooglied. Zó heeft god de mens gewild, als beeltenis van zichzelf, opdat hij als een aardse godheid het heil van de andere schepselen zou bevorderen. Vervolgens riep Erasmus het beeld op van de mens in oorlog, in de stijl van de Griekse *Ilias*: “Barbaarse horden, verschrikkelijk van uiterlijk en stemgeluid, aan alle kanten in ijzeren slagorde geschaard. IJselijk gedruis en geschitter van wapenen; het rauw gebrul ener grote menigte; dreigende blikken, schetterende trompetten, angstwekkend krijgsgeschreeuw; het niet minder vervaarlijk, maar nog veel gevaarlijker dreunen van geschut; waanzinnig gekrijs; verwoede stormloop, wilde verwoesting; het wrede lot der gevallen en stervenden; stapels lijken, met bloed doordrenkte velden, door menselijk bloed gekleurde stromen.” Dit krijgstoneel gaat stevast vergezeld van ontwijding en verkrachting, “verachting van alle rechtschapenheid, schending van alle wetten en een mentaliteit tot iedere misdaad in staat”.

In Erasmus’ tijd stonden de legers van vijandige partijen meestal in het teken van het kruis, waardoor Christus de aanstichter werd van wederkerige moord en goddeloosheid: “Werd er ooit onder heidenen zo voortdurend en zo gruwzaam geoorloofd als onder christenen? Welk een woeste oorlogsbrand, hoeveel geschonden verdragen, hoeveel bloedbaden hebben wij de laatste jaren niet aanschouwd! Welke natie bleef door het zwaard gespaard?”

Erasmus voerde de spanning tussen mooi en lelijk, tussen vrede en oorlog, tot een climax op. Hij gruwde van het onophoudelijke oorlogvoeren van christelijke koningen en vorsten: “Gegeven de menselijke ondeugden en wispelturigheid zal het wel nooit aan motieven ontbreken.” Erasmus zegde hun namens de volkeren de wacht aan: “Het recht dat gij vorsten bezit heeft de volkswil u gegeven. Doch mij dunkt dat wie gaf ook kan terugnemen, wanneer er niet in zijn belang gehandeld wordt.” Indien bepaalde aanspraken werkelijk een rechtsgrond hadden, konden ze aan “door lange ervaring wijs geworden mannen van aanzien” voorgelegd worden: “Waarom dergelijke

kinderachtige geschillen van vorsten niet aan hún oordeel onderwerpen?”

Erasmus meende wel te begrijpen waarom de vorsten zo verliefd waren op de krijg. De oorlog maakte het gemakkelijker de eigen onderdanen te tiranniseren: “Zodra de oorlog eenmaal begonnen is, hangt al wat er gebeurt af van de willekeur van enkelen. Diegenen, wie de vorst welgezind is, worden verhoogd, zij op wie hij vertoornd is worden afgezet. Hij eist zoveel geld als hij wil. Kortom, eerst dan voelt de vorst zich werkelijk alleenheerser.” Bovendien speelden de verwachte oorlogsbuit en de afgunst op de welvaart van de aangevallen partij meestal een doorslaggevende rol.

Erasmus’ betoog ging de mensheid aan. Is ‘vrede’ de onderlinge vriendschap van velen, ‘oorlog’ is niets anders dan de vijandschap van velen. Als christen wekte hij christenen op tot het bewaren en cultiveren van vrede. Hij grensde zich daarbij af van het jodendom. In het Oude Testament is god er uitsluitend voor het joodse volk. Hij kan het bevelen in zijn naam oorlog te voeren tegen goddeloze stammen: “Sinds Christus bevolen heeft het zwaard in de schede te steken is de christenen iedere strijd volstrekt verboden, tenzij alleen die allerschoonste strijd tegen de verschrikkelijkste vijanden van de Kerk: tegen schraapzucht, toorn, eerzucht en vrees voor de dood. [...] Wie in deze oorlog overwint zal met geen mens ooit meer oorlog willen voeren.”

Erasmus verkondigde hier eigenlijk een absoluut pacifisme voor de christen. Alle gangbare argumenten voor oorlog ontrafelde en ontkrachtte hij. In 1936 vatte de pacifistische predikant Bart de Ligt de betekenis van Erasmus’ antioorlogs-brochure samen in één volzin⁸: “Het nieuwe bij Erasmus werd dit, dat hij zich veeleer bij de oerchristelijke gezindheid dan bij enig dogma, en voorts bij de edelste tradities van de Grieks-Romeinse Stoa en het pythagorisme aansluitend, oorlog op grond van innerlijke en uiterlijke ervaringen – menselijk soortgevoel en allerlei biologische, sociologische, historische, economische, morele en culturele overwegingen – niet slechts tot iets onchristelijks, maar tot iets even onmenselijks als mensonwaardigs stempelde; (dat hij) door een redelijk gefundeerde overtuiging gedreven, zich als een krijgsman aangordde om zijn tijdgenoten van het abnormale, misdadige en dwaze van elke oorlog te overtuigen, en al hun doen en laten poogde te richten op – het normale: die alomvattende vrede, welke met

aardomspannende solidariteit en universele gerechtigheid samenviel, en waardoor de ganse wereld behoorde te worden gehumaniseerd.” De Ligt vertelde slechts het halve verhaal van Erasmus.

In 1515 was het Europese continent inderdaad vergeven van de oorlogen tussen christelijke vorsten. Daarnaast gingen de vanuit Istanbul oprukkende Turken van het Ottomaanse Rijk een steeds belangrijker rol spelen. Als het hun uitkwam riepen de paus en de christelijke vorsten op tot een heilige oorlog tegen de Turken, hoewel zij feitelijk afzonderlijke verdragen met de kalief sloten. Als Erasmus consequent is, zou hij de argumenten vóór een oorlog van christenen tegen Turken moeten ontkrachten. Was dat het geval?

Erasmus en de oorlog tegen de Turken (1515-1517)

Erasmus stelde in de *Dulce Bellum Inexpertis* dat de Turken oorlogszuchtig en wreed heetten te zijn. Maar bij de christenen had hij een grotere stroom aan “*weelde, wellust, verkwisting, dwingelandij, eerzucht, bedrog, nijd, wraakzucht, tweedracht, twist, strijd, oorlogen en beroeringen*” gezien dan men bij “*Turken en Saracenen*” kon aantreffen. Wat konden de Turken de christenen eigenlijk aandoen: “*Alsof enig schouwspel de Turken aangenamer kon wezen dan wat wijzelf hun dagelijks in onze wederzijdse slachtingen te zien geven?*” De daden van de Turken, of van de oude Grieken en Romeinen: dat alles werd ruim overtroffen door de wandaden van de christenen zelf.

Bij de vorsten was bovendien de jaloezie in het geding op de weelde en de bezittingen van de Turkse machthebbers: “*Wij zijn gewend onze ondeugden achter fraaie voorwendsels te verbergen. Ik loer op het bezit van de Turken, maar bewéér dat ik de godsdienst verdedig; ik gehoorzaam mijn haat en verschuil mij achter het recht van de Kerk.*”

Het enige argument dat Erasmus wél serieus nam is dat de Kerk moest worden verdedigd tegen de ongelovigen. De christelijke Kerk was echter niet groot geworden door moord en doodslag, maar door het bloed van Christus en zijn martelaren, door hun verdraagzaamheid en levensverachting: “*Voorwaar, het lijkt mij nog niet zo prijzenswaard dat wij op het ogenblik oorlog voeren tegen de Turken. Het is al heel slecht gesteld met de christelijke godsdienst als haar behoud van middelen als oorlog afhangt. Ik kan evenmin*

toegeven dat men door deze methode goede christenen kweekt. Wat door het zwaard verkregen wordt gaat ras door het zwaard teloor. Wilt gij de Turken tot Christus brengen, laten we hen dan noch onze rijkdom noch onze soldaten noch onze macht tonen! Laten zij in ons niet alleen de naam zien, maar de ontwijfelbare kenmerken van de christenmens: een vreedzaam leven, het streven om wel te doen, zelfs onze vijanden; een onoverwinnelijke lijdzaamheid in alle ongeluk; versmading van geld en roem; een nederig bestaan. Laat hen horen dat de hemelse leer in overeenstemming is met zulk een levenswijze. Door zulke wapenen zullen de Turken het best overwonnen worden. Maar thans strijden wij maar al te vaak als zélf slechten tegen slechten, ja ik beweer – mocht het meer vermetel zijn dan waar! – als wij de naam en het kruisteken weglieten, zouden wij strijden als Turken tegen Turken. Zo inderdaad de godsdienst gesticht is door krijgslieden, versterkt door het zwaard, verspreid door de oorlog... ja, laat ons haar dán met dezelfde middelen verdedigen. Maar zo zij door andere middelen tot stand kwam, waarom zullen wij dan, alsof wij aan Christus’ hulp vertwijfelden, onze toevlucht nemen tot heidense praktijken?”

Tenslotte waren Turken ook mensen: “*Meent ge werkelijk dat ge christelijk handelt wanneer ge, door een aantal goddelozen – maar die dan toch óók mensen zijn voor wier behoud Christus is gestorven – te vermoorden, de duivel een welkom offer brengt en de aartsvijand dubbel verblijdt, ten eerste omdat er een mens gedood wordt en ten tweede omdat het een christen was die hem doodde? Velen trachten, om maar goede christenen te schijnen, de Turken zoveel mogelijk kwaad te doen of vervloeken hen althans, voor zover zij tot kwaad doen niet bij machte zijn. Op deze manier valt niet veel christelijks te bereiken. Hélp liever de Turken, maak ze van goddeloos vroom, zo ge kunt, en zo ge het níet kunt, streef er dan naar, opdat ik tenminste uw christelijke gezindheid kan erkennen.*”

Er is geen enkele plaats in de *Dulce Bellum Inexpertis* waar Erasmus meehuilde met de wolven om een ‘heilige’ oorlog tegen de Turken. Integendeel, hij rukte de vorsten en de paus de egoïstische maskers af. Hij meende dat het samenleven van christenen en Turken het beste propagandamiddel was om de Turken te bekeren. Des te opmerkelijker is daarom de door geschiedenisdocent Leen Stout in een vorige schoolpublicatie naar voren gehaalde

koerswijziging van Erasmus in zijn allegorie over de vrede⁹, de *Querela Pacis* ('Klacht van de Vrede', 1517), waarin hij *Pax* ('De Vrede') aan

het woord liet zoals eerder *Moria*. Erasmus leek het vredesthema hier op soortgelijke manier te behandelen. Het valt op dat hij meer aandacht had voor de politieke ontwikkelingen. Zo betoonde hij zich solidair met koning Frans I van Frankrijk die belaagd zou worden door de vorsten van Spanje (koning Karel V), Engeland (koning Hendrik VIII) en Oostenrijk (keizer Maximiliaan). Aan het eind schreef hij deze vorsten en paus Leo X voor de gelegenheid nobele eigenschappen toe, die hen bij uitstek geschikt zouden maken voor een nieuw vredestijdperk. Hij zette op zulke plaatsen de stap naar de alledaagse politiek, waardoor veel dubbelzinnigheden, pluimstrijkerijen en illusies binnenslopen. Veel passages in de *Querela Pacis* leken weggelopen te zijn uit de *Dulce Bellum Inexpertis*.

Stout legde echter de vinger op een opmerkelijk pessimistisch citaat¹⁰: “Indien het nu eenmaal een dodelijke ziekte van de menselijke geest is dat zij zonder oorlogen niet kan bestaan, waarom wordt dat onheil dan niet liever over de Turken uitgestort? Weliswaar is het verkieslijker hen door onderricht, goede daden en een leven in rechtschapenheid voor de godsdienst van Christus te winnen dan de Turken met wapengeweld aan te vallen. Maar indien de oorlog niet vermeden kan

worden, is dat een kleiner kwaad dan het op elkaar losstormen en bevechten van christenen onderling. Indien de wederzijdse liefde de christenen niet verbindt, dan zal een gemeenschappelijke vijand hen kunnen verbinden. Er zal dan een soort eensgezindheid tot stand kunnen komen, hoewel de ware eendracht ontbreekt.”

Erasmus gaf hier een opportunistische draai aan zijn absolute pacifisme. Zijn argumentatie was zwak: hij sprak deze passage op andere plaatsen in de *Querela Pacis* tegen. Op de achtergrond speelden de ontwikkelingen in Europa. Hij voelde aan dat die misschien een nieuwe afweging van zijn absolute pacifisme vereisten.

De Turkse dreiging: de politiek-religieuze ontwikkelingen in Europa (1453-1530)

De politieke en religieuze ontwikkelingen in Erasmus' tijd waren stormachtig. Voor de islamitische inwoners van Europa waren ze tegenstrijdig. De laatste heersers van de Saracenen, die term gebruikte Erasmus, werden in 1492 van het Iberisch schiereiland geveegd. Daarvoor in de plaats kwam een christelijk bewind, dat uitblonk in het onderdrukken van joden en islamieten. Kerkelijke vernieuwingen zoals ketterverbrandingen (*autodafe's*) werden geëxporteerd. Erasmus was na de ‘*Lof der Zotheid*’ behalve voor de pest op zijn hoede voor de brandstapel; dit verklaart gedeeltelijk zijn reisdwang.

Waren de islamitische Europeanen uit het westen van Zuid-Europa weggedrongen, in het oosten waren geloofsgenoten aan de winnende hand. De Turken hadden de Grieken (Thessaloniki, 1440), de Serven (Kosovo, 1448) en de Bulgaren onderworpen. Na duizend jaar Oost-Romeins Rijk viel Byzantium, het oude Constantinopel, ten prooi aan de Turken (1453). Vanuit het nieuwe Istanbul ging de gloriëtocht van het Turkse kalifaat, het Ottomaanse Rijk, voort. In Italië werd Otranto ingenomen (1480): paus Sixtus IV vluchtte tijdelijk naar het Franse Avignon. Een bekwame heerser na 1520 was Soeleiman de Grote, die op zee werd bijgestaan door zeerovers zoals Kheir ed Din (Barbarossa). De Turken namen Macedonië in en Dacië, bezetten het Kruisvaarderseiland Rhodos (1522), veroverden Belgrado, verpletterden de Hongaren bij Mohacs (1526) en belegerden Wenen (1529). Hun

troepen, met aan het hoofd de ‘Janitsjaren’, ontheemde christen kinderen, overstroonden de Donaulanden. Zij gaven de bezetting van Wenen op maar zetten daarop Neder-Oostenrijk op beestachtige wijze in vuur en vlam. Die strijd was in 1530 onbeslist. Het hart van Europa werd bedreigd.

De reacties van de christelijke vorsten en de paus waren lauw, hoewel ze in 1518 gezamenlijk hadden opgeroepen tot een nieuwe ‘Kruistocht’. Zij hadden hun eigen conflicten waarin de Turkse opmars zijdelings een rol speelde. Zij betwistten elkaar onder meer de Italiaanse bodem. De Franse koning Frans I eigende zich grote delen van Noord-Italië toe. In 1526 sloot Frans I een verbond met paus Clemens VII en de meeste Italiaanse vorsten tegen de Duitse Keizer Karel V. Toen Karel V deze Frans I gevangen nam, was deze zelfs bereid een pact te sluiten met de Turkse kalief. Het leger van Karel V plunderde Rome (*Sacco di Roma*, 1527).

Ook de religieuze ontwikkelingen hadden ernstige politieke consequenties. Pleidooien voor de hervorming van de Kerk, zoals die van Erasmus, werden op scherp gezet toen de Duitse monnik Martin Luther zijn ‘*Stellingen*’ over de aflat op de kerkdeur van Wittenberg spijkerde. Hij werd geëxcommuniceerd (1520), waarna hij werd beschermd door Duitse vorsten die daar hun politieke beweegredenen voor hadden. Luther’s daden startten de Reformatie, die tal van opstanden en omwentelingen in gang zou zetten. Toen bleek dat Erasmus niet zou meegaan met diens scheuring van de Kerk, nam Luther hem zwaar onder vuur.

Wat de Turkse dreiging betreft vatte bij Luther de opvatting post dat het geen zin had zich te verdedigen tegen de Turkse troepen, omdat die de wraak van god waren voor de corruptie van de Kerk. Erasmus’ Engelse vriend Thomas More klaagde daarom Luther’s protestanten aan: hij verweet hen dat zij zich ontpopten als sekteleiden van de profeet Mohammed, die de weg plaveiden voor de Turken om het christendom omver te werpen¹¹.

Ten tijde van de *Dulce Bellum* had Erasmus zich de politieke ontwikkelingen veel zonniger voorgesteld. Hij was toen adviseur geworden van Karel V, had gecorrespondeerd met de veelbelovende Hendrik VIII en verwachtte goeds van de ‘achtenswaardige’ Leo X, de opvolger van oorlogspaus Julius II. Hoe anders was het gelopen! Op die fundamentele veranderingen had

hij intuïtief gezinspeeld in de *Querela Pacis* (1517).

Hij voelde zich solidair met de christenen die zich in Midden-, Zuid-, en Oost-Europa verweerden tegen de Turkse aanvallers. Was het niet *gerechtvaardigd* zichzelf tegen de Turken te verdedigen als men zonder reden werd aangevallen? Hield Luther’s opstelling geen schandelijk verraad in? Kon hij zijn idyllische verhaal over ‘vreedzame co-existentie’ van Turken en christenen staande houden als een half werelddeel onder de voet werd gelopen? Het maakte toch uit onder welk, *zelfgekozen*, gezag men als burger wenste te leven?

Hij beseftte dat hij zijn wending in het vredesvraagstuk moest funderen. Hij was vastbesloten als intellectueel zijn stem te laten horen. Had hij niet vaak gezinspeeld op een *Republiek der Letteren* en verkondigd dat het de plicht van geleerden en kunstenaars is om met hun bijzondere gaven te strijden tegen de heerszucht van de vorsten? Moest hij dan niet uitspreken dat het *princiepelijk* gerechtvaardigd was zich te verdedigen tegen de Turkse aanvallers? Moesten de christelijke vorsten dan niet het voortouw nemen, omdat er nu eenmaal geen andere leiding voorhanden was? Zo moet *De Bello Turcis* ontstaan zijn.

Ultissima Consultatio De Bello Turcis Inferendo (‘Over de oorlog tegen de Turken’, 1530)

Op de keizerlijke Rijksdag in Augsburg kwamen in 1530 de Europese vorsten bijeen om te

beraadslagen over het Turkse gevaar. Aan de vooravond publiceerde Erasmus zijn geschrift ‘*Over de oorlog tegen de Turken*’ in de

vorm van een vertelling bij Bijbelsalm 28, geschikt om de vroomheid én de strijdbaarheid te bevorderen¹². De psalm bezingt de ‘wind’ van god, de ‘stem des heren’, de *Vox Domini*. In Erasmus’ metafoor waren de Turken deze stem van god die de christelijke burgers oproept tot een beter leven in moreel opzicht. Hij waarschuwde voor het bagatelliseren van het Turkse gevaar. Het gevolg van het onophoudelijk oorlogvoeren tussen de christelijke vorsten was dat een groot deel van Europa in de schoot van de Turken dreigde te

vallen. De zonden van de christenen bleven voor hem het grootste gevaar: daardoor biedt deze publicatie eerder een duister portret van christenen dan een afschrikwekkend beeld van Turken. Erasmus wees erop dat de Turken sinds 1451 twee christelijke keizerrijken, twaalf christelijke koninkrijken en tweehonderd steden hadden veroverd! De christenen moesten met een rein hart een gerechtvaardigde verdedigingsoorlog tegen de Turken voeren, eensgezind en eendrachtig, onder de banier van Christus: *“Zoals niet elke oorlog tegen de Turken rechtvaardig en vroom is, zo is het evenzeer mogelijk dat het niet bieden van tegenstand niets anders betekent dan het uitleveren van de christelijke zaak aan zeer wilde vijanden en het in de steek laten van onze broeders die onderdrukt worden in hun onwaardige knechtschap.”*

Deze stellingname van Erasmus werd onmiddellijk gevolgd door een reeks waarschuwingen tegen degenen die er misbruik van wilden maken. Zo schreeuwde het gewone volk om een ‘oorlog met de Turk’ terwijl het vergat dat Turken niet alleen ‘mensen’ zijn maar óók ‘halve christenen’. Ook dacht het gemene volk dat een Turk gedood mocht worden als een dolle hond, eenvoudigweg omdat hij een Turk was. Dat was volgens het burgerlijk recht zelfs niet toegestaan jegens de joden (!), betoogde Erasmus. Joden en Turken dienden uitsluitend wegens hun misdaden te worden gestraft en niet om hun geloof. Veel mensen vroegen zich onvoldoende af of er een rechtvaardige grond was voor oorlog en of het in alle gevallen nuttig was de wapens op te nemen en een vijand te prikkelen die daardoor de christenen nog heftiger kon vervolgen. De Turken werden door velen als zeer wreed afgeschilderd, maar de christenen waren niet minder wreed bij hun interne twisten. Als voorbeeld haalde Erasmus het recente bloedbad aan in de Gelderse stad Asperen.

Erasmus wilde niet functioneren als pleitbezorger voor de hebzucht en de oorlogsgroes van tal van vorsten. De Kerkvorsten wilden een pauselijke oorlog tegen de Turken om met de geroofde schatten de bouw van de Romeinse Sint Pieter, de Jacobuskerk in Santiago de Compostella, een klooster voor de monniken in de Sinaï, de dijken in Vlaanderen of de verhoging van hun jaarwedde te bekostigen: hun enige oogmerk was geld, of ze nu paus Pius II of Bernard van Clairvaux heetten. Hij gaf felle kritiek op de predikers van een nieuwe Kruistocht en de herovering van het

heilige land. Ook was het volgens hem volstrekt onjuist dat iemand die sneuvelde in de strijd tegen de Turken direct in de hemel zou komen (!); dat was alleen weggelegd voor mensen met een zuiver geweten. Daartoe was in de eerste plaats een morele vernieuwing noodzakelijk: *“Wij moeten deze afschuwelijke Turk uit ons eigen hart verdrijven, dat wil zeggen de afgunst, de eerbij, de heerszucht, de aanmatiging, de goddeloosheid, de wellust, het bedrog, de ergernis, de haat en de nijd.”*

Door al deze mitsen en maren kan het lijken alsof Erasmus niet van harte opriep tot de verdediging tegen de Turken. In een polemiek met Luther bleek dat het hem ernst is. Luther wees het verzet tegen de Turken immers van de hand, omdat god met de hulp van de Turken de misdaden van de christenen bestraft. Erasmus stelde daarentegen dat de verdediging gerechtvaardigd was voor de christenstrijder met een reine ziel: de Turken konden uiteindelijk verdreven worden indien de christenen de oorzaak van god's toorn wegnamen.

Sommigen, schreef Erasmus, beweerden dat men beter onder Turkse heerschappij kon leven dan onder de christenvorsten en de paus: dat soort lieden hadden een slavenziel. De Joden hadden immers een beter leven onder een christelijke heerschappij dan de christenen ooit onder Turkse heerschappij zouden krijgen. Anderen zeiden weer dat de Turken te sterk waren en dat zelfs een verenigd christelijk leger nooit zou kunnen winnen. Erasmus dacht daarentegen dat, al zouden de verliezen hoog zijn, met god's hulp alles mogelijk was.

Ten slotte richtte Erasmus zich tot de *pacifisten*, die meenden dat christenen onder alle omstandigheden de vrede moesten bewaren en zichzelf dus niet met wapens mochten verdedigen. Zij hadden gelijk dat men alles moest doen om oorlog te vermijden, want die bracht tal van kwalijke gevolgen met zich mee, zelfs als hij werd gevoerd voor een rechtvaardige zaak. De rekkelijke Erasmus ontkende echter dat zijn argumenten in de *Dulce Bellum Inexpertis* en de *Querela Pacis* noodgedwongen tot een absoluut pacifistisch standpunt moesten leiden. *De overheid* had het recht de zelfverdediging ter hand te nemen en zou alles moeten doen om zich ten koste van zo min mogelijk doden te verweren. Hoe kon een christelijke republiek bestaan als niemand de wapens wilde opnemen of de wetten wilde beschermen?

Er moeten nog één minpunt en één pluspunt uit het traktaat genoemd worden.

Het minpunt houdt het volgende in: om een oorlog tegen de Turken aannemelijk te maken begon Erasmus dit traktaat met een geschiedenis van het Turkse volk. Hij bleek zich zonder bronvermelding op ene Giovanni Egnazio te baseren die een negatief beeld schetste van de 'wreedheid' van deze 'barbaren'. Erasmus maakte daarvan gebruik bij zijn schildering van de Turken als instrument in de handen van een vertoornde god. Maar ondertussen bedreef hij *oorlogspropaganda*. Dat illustreert ten overvloede dat het hem ernst was met zijn oproep.

Het pluspunt is dat Erasmus wellicht een antwoord wilde geven op de onverdraagzaamheid en de vervolgingen in Spanje. Erasmus ontwikkelde de idee dat indien christenen in Oost-Europa duurzaam onder heerschappij van de Turken kwamen, zij de wettigheid van die regering moesten erkennen. De Turkse overheid diende van haar kant de geloofsvrijheid van alle onderdanen, ook die van Joden en christenen, te garanderen. Andersom moest dat ook gelden voor Turken en Joden onder christelijk bestuur.

Het lijkt mij dat dit standpunt uitzonderlijk is, al zal het indertijd in de politieke theorie wel vaker naar voren zijn gebracht: *hij kiest in ieder geval de weg van duurzame verdraagzaamheid en tolerantie ongeacht de aard van het bestuur*. Willem van Oranje zou de overheid deze politiek voorschrijven in het na 1568 bevrijde deel van de Nederlanden.

Noten

1. Möring, M., *Desiderius, Yusuf en Mendel – de grote humanist als kleinburger*, Rede op het Symposium *Ex Pluribus Unum* van het Erasmiaans Gymnasium, 24 oktober 2003.
2. Molenaar, L., *Chemie en Samenleving; Van kleurstof tot kunstmest*, CD Rom, *Natuur, Wetenschap en Techniek*, Maastricht 1998.
3. Molenaar, L., *De geschiedenis van het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers; Wij kunnen het niet langer aan de politici overlaten*, Rijswijk 1994, 14.

4. Herwaarden, J. van, *Erasmus van Rotterdam: Beeld en Werkelijkheid*, Rotterdams Jaarboekje 1998, 191-219.
5. Erasmus, *Lof der Zotheid*, in de vertaling van de oud-rector van het Erasmiaans Gymnasium J.B. Kan, Amsterdam 1947.
6. Erasmus, *Brieven*, Gekozen, vertaald en toegelicht door O. Noordenbos en T. van Leeuwen, Utrecht 1960, brief aan Antonie van Bergen, 100-105.
7. Erasmus, *Dulce Bellum Inexpertis*, vertaald door N. van Suchtelen; Suchtelen, N. van, *Oorlog, Feestgelag ter ere van Erasmus*, Amsterdam 1936. Het spreekwoord luidt in Vondeliaans Nederlands: "Wie soet hem hiet; kent d'oorlog niet". Een leerling ANW uit Afghanistan, Djalil Makkhkash, vertelde me: "Meneer, wij zeggen het zo: 'Over de oorlog gaan zoete praatjes; maar het uur is bitter.'"
- Een kleindochter van Van Suchtelen, pianolerares van collega Hans Overheul, heeft een interessante biografie geschreven over 'erasmiaan' Nico van Suchtelen (1878-1949): Esther Blom, *De vlam van het menselijk denken*, Wereldbibliotheek, Amsterdam 1999.
8. Lig, B. de, *Erasmus begrepen uit de geest der Renaissance*, Arnhem 1936, 194.
9. Stout, L., in L. Molenaar (red), *Het Erasmiaans Gymnasium na 666 jaar*, 1994, 65. Toen Leen Stout op het Symposium van 1993 over de betekenis van een eigentijds gymnasium deze passage voorlas en ons de vraag stelde wat dit precies betekende voor ons beeld van Erasmus' verdraagzaamheid jegens andere culturen, brak een pandemonium los. Dat was achteraf goed voor een beschaafde polemiek tussen Stout en de classicus Niek van der Blom in voornoemd 'Boek-666'. Mijn scheikundecollega Frank Bank haalt de herinnering hieraan op in *Tien jaar allochtoon* in deze bundel. Ik nam mezelf destijds voor om hierop terug te komen, maar mijn biografie van de (erasmiaanse) astrofysicus, vredesactivist en flamingant Marcel Minnaert heeft me tien jaar in beslag genomen: *De rok van het universum*, Balans, Amsterdam 2003. Ik los met dit artikel een belofte in. Ik heb me wel afgevraagd: waar blijven de classici en historici die op dit moment in het geweer komen tegen een (eventuele) diffamering van Erasmus, ook die van de Erasmus Universiteit? Het doemscenario van onze school in het artikel van Bank, *sterven door onverschilligheid*, blijft een reële optie.
10. Een mogelijkheid kan zijn dat Erasmus hardop gemijmerd heeft over de strekking van het Lateraans Concilie van dat jaar (1517). Dat had de noodzaak van een oorlog tegen de Turken uitgesproken. Men kan zich, gewapend met deze wetenschap, nog beter voorstellen hoe volstrekt eenzaam Erasmus in deze kwestie stond. Zie Annet van Battum, *Erasmus, rebel tegen wil en dank*, Humanistisch Verbond, Amsterdam 1969, 108.
11. R. Laffont, J. Boudet, E. Pognon, *Geschiedenis van Europa en de Europese geest*, Amsterdam 1960.
- A.G. Weiler, Voorwoord bij de *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, XV, Amsterdam 1986.
12. Erasmus, *Utilissima Consultatio de Bello Turcis Inferendo et Obiter Enarratus Psalmus XXVIII*, *Omnia Opera* XV, 31-82. A. Terme, Erasmus, *Guerra ai Turchi!*, Italiaanse vertaling met een voorwoord van I.F. Baldo, Rome 1996.

Deel 2 van dit essay volgt in het oktobernummer.

Vrijdenker van het jaar 2010: August Hans den Boef & De Anton Constandse lezing 2010 door Dr. Dap Hartmann Getiteld: De rijkdom der verbeelding *Vrijheid van denken, spreken en handelen*

Datum : zaterdag 18 september 2010
Locatie : Kromme Nieuwe Gracht 29 te Utrecht
Entree : 5 Euro, leden 2,50 Euro
Tijd : 14.00 tot 16.30 uur – zaal open vanaf 13.30 uur

Vrijdenker van het Jaar

Vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte heeft August Hans den Boef (1949) uitgeroepen tot Vrijdenker van het Jaar 2010. Den Boef is literatuurwetenschapper en docent-onderzoeker aan de Hogeschool van Amsterdam. Als geëngageerd publicist en republikein schrijft hij niet alleen over literatuur, maar ook over secularisme, religie en popmuziek. Zijn boeken als *Nederland Seculier!* en *God als Hype. Dwarse Notities over religieus Nederland* tonen hem als een scherp essayist en pamflettist, in de traditie van de door hem bewonderde Multatuli. Zijn meest recente boek, *Oh god, er is geen god*, bevat Multatuli's ideeën over religie hertaalt in hedendaags Nederlands. In het Multatuli jaar - 150 jaar na de publicatie van Max Havelaar - wordt Den Boef, die in de literaire vrijdenkertraditie staat, door atheïstisch humanistische vereniging De Vrije Gedachte uitgeroepen tot Vrijdenker van het Jaar.

De Anton Constandse lezing door Dap Hartmann: De rijkdom der verbeelding

De vrijheid van meningsuiting is de grootste rijkdom van de verbeelding. Maar waar positioneren we de vrijheid om uitdrukking geven aan een mening binnen het speelveld van vrij denken, vrij spreken en vrij handelen? Waar liggen de grenzen van deze vrijheden, en wie bepaalt die grenzen eigenlijk? En als het uiten van een bepaalde mening niet is toegestaan, is het hebben van die mening dan nog wel geoorloofd? In deze lezing ga ik op zoek naar de grenzen van de vrijheid van denken, spreken en handelen, en naar wat zich daar voorbij bevindt. Is er na het overschrijden van de grens nog een weg terug?

Over Dap Hartmann

Dap Hartmann (1960) is gepromoveerd in de astronomie (Leiden, 1994). Na zijn promotie was hij vier jaar Visiting Scientist bij het Harvard-Smithsonian Center for Astrophysics in Cambridge, MA. Daarna was hij werkzaam bij de Universität Bonn en het Max Planck Institut für Radioastronomie in Bonn. Sinds 2003 is hij universitair docent aan de TU Delft op het vakgebied Innovatiemanagement en Entrepreneurship. In zijn colleges Turning Technology into Business analyseren multidisciplinaire groepen studenten en promovendi de commerciële mogelijkheden van nieuwe Delftse technologieën. Hieruit zijn diverse technostarters voortgekomen. Hij ontving tweemaal de New Venture onderwijsprijs voor het beste ondernemerschapsonderwijs van Nederland. Dap Hartmann heeft zich 20 jaar lang intensief bezig gehouden met het creëren van computerschaakprogramma's waarmee hij deelnam aan 18 opeenvolgende Nederlands kampioenschappen, twee wereldkampioenschappen en een aantal mens-computer toernooien. Van 1989-1994 was hij voorzitter van de Computer Schaak Vereniging Nederland (CSVN). Hij is vaste medewerker van de International Computer Games Association (ICGA) Journal waarvoor hij boeken, proefschriften en wetenschappelijke artikelen evalueert en bespreekt over intelligente spelen variërend van Poker tot Scrabble en van Schaken tot Go. Hij publiceert over wetenschap, technologie en innovatie in wetenschappelijke tijdschriften, vakbladen, opiniebladen en landelijke dagbladen, en geeft regelmatig lezingen. Voor de VPRO radio maakte hij vier documentaires over uiteenlopende wetenschappelijke onderwerpen. Hij is vaste columnist van *Delta*, het weekblad van de TU Delft, auteur van *Atlas of Galactic Neutral Hydrogen* (Cambridge University Press), *Kennis in een Notendop* (Bert Bakker) en *The Cyclic Nature of Innovation. Connecting Hard Sciences with Soft Values* (Elsevier), en samensteller van *De Armen van de Inktvis* (Prometheus). Dap Hartmann is lid van de reactieraad van Studium Generale in Delft en Fellow van het Center for Inquiry for the Low Countries.

Vragen aan August Hans den Boef, Vrijdenker van het Jaar 2010

Vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte heeft August Hans den Boef (1949) uitgeroepen tot Vrijdenker van het Jaar 2010. Den Boef is literatuurwetenschapper en docent-onderzoeker aan de Hogeschool van Amsterdam. Als geëngageerd publicist en republikein schrijft hij niet alleen over literatuur, maar ook over secularisme, religie en popmuziek. Zijn boeken als Nederland Seculier! en God als Hype. Dwarse Notities over religieus Nederland tonen hem als een scherp essayist en pamflettist, in de traditie van de door hem bewonderde Multatuli. Zijn meest recente boek, Oh god, er is geen god, bevat Multatuli's ideeën over religie hertaalt in hedendaags Nederlands.

Bij welke etiketten voel je je op je gemak: atheïst, vrijdenker, secularist, liberaal, rationalist, humanist?

Al die etiketten hebben mijn sympathie, maar ik beschouw mij zelf vooral als materialist (in filosofische zin), neo-marxist (een beetje als Zizek en Badiou, die elkaar gelukkig vaak tegenspreken). Atheïst of vrijdenker zou ik mijzelf honderd jaar geleden hebben genoemd. Humanist lijkt iets teveel op christendom zonder god & hiernamaals, een overgangsstadium. Secularist is een positie, geen overtuiging, net als republikein. Liberaal ook een beetje, maar dat heeft voor mij in Nederland teveel associaties met rechtse politiek. In Amerika zou ik geen enkel bezwaar hebben 'liberal' te worden genoemd, in plaats van dat laffige 'progressive' dat de discipelen van Obama hebben bedacht. In Nederland is 'progressief' tegenwoordig een framing door PvdA, Groen Links en D66 om de SP buiten een coalitie te houden.

Wat is jouw bezwaar tegen religie?

Ten eerste dat gelovigen anders dan via democratisch tot stand gekomen wetten en regels het leven van andere burgers willen beïnvloeden. Ze suggereren ook vaak dat religie boven de democratische rechtsstaat is verheven. Vrijheid van godsdienst is eigenlijk vrijheid om wetten en regels te negeren. Ten tweede de claim van (ethische) superioriteit - wij hebben antwoord op alle vragen - en het collectivistische van hun 'gemeenschappen', waarbij individuen gereduceerd worden tot slechts één identiteit: de religieuze, die zelfs als een genetische categorie wordt gezien.

Dat gelovigen vaak malle en soms ook gevaarlijke opvattingen aan hun heilige boeken ontleen, is geen prettige gedachte, maar in een democratische rechtsstaat worden de schadelijke effecten daarvan enigszins in bedwang gehouden (mits Artikel 23 et cetera zijn geschrapt).

Malle en gevaarlijke opvattingen worden helaas ook buiten godsdienstige kaders gehuldigd (kwakzalverij, patriottisme, nationalisme,

consumentisme, Vrije Markt, 'Moeder Gaia is boos' etc.). In laatste instantie... de ongeconditioneerde eis van respect voor religies en gelovigen. Wat een onzin!

Je bent werkzaam in het hoger onderwijs. Wat vind jij van het bijzonder onderwijs?

Als het om keuze van de ouders gaat - wat ik anno 2010 voor kinderen boven de twaalf al absurd vind - slaat dat niet op Hoger Onderwijs. Onnodig dus. Voor de rest is veel bijzonder onderwijs geen bijzonder onderwijs meer (Artikel 23 dus overbodig) en waar het nog wel principieel religieus is, beperkt het kinderen in hun sociale ontwikkeling en in de keuzevrijheid die ze later hebben om een levensovertuiging te kiezen. Staat haaks op de gelijke kansen die onderwijs moet bieden. Religie is voor woning en gebedsruimte, niet voor school.

Ben je tevreden over de kwaliteit van het onderwijs in Nederland? Wat zou er anders kunnen/moeten?

Voor een kennissamenleving is het rendement laag. Het (opleidings)niveau moet overal omhoog, zeker bij het basisonderwijs, maar ook in het vo en hbo. Macht van managers en hun stafleden moet verminderen ten bate van docententeams en hun stafleden, met nadruk op teams. Medezeggenschap moet groter, evenals de vrijheid van onderzoek. Bezuinigingsmaatregelen moeten niet verpakt worden als onderwijsvernieuwingen. Onderwijsinstellingen moeten beloond worden voor de goede selectie van en voor studenten, niet voor het aantal afgestudeerden.

Wat zou er volgens jou beter kunnen in Nederland?

Proberen het continue proces van de vernietiging van de natuur af te remmen, bijvoorbeeld door de twee grote taboes (ongeremde procreatie, ongeremde mobiliteit) op te heffen. Economische ontwikkeling (in duurzame zin) voorop, in plaats van economisch groei als doel. Gereguleerde bevolkingskrimp.

Wat is het belang van Multatuli's gedachtegoed voor vandaag de dag?

Dat allerlei ideeën die wij tegenwoordig vanzelfsprekend vinden, middenin de negentiende eeuw al door een kleine groep mensen werden gedeeld. Tegen de grote hoofdstroom in, die nu kleiner is geworden, maar nog steeds invloedrijk is. Inspiratie om je niet klein te laten krijgen door de meerderheid.

Kun je kort de positie van Multatuli over religie uiteenzetten?

Multatuli was remonstrants opgevoed, kende de auteurs van de reformatische Verlichting als Betje Wolff en Aagje Deken en de moderne theologie die Jezus als mens beschouwde en de bijbelboeken als mensenwerk. Hij was sterk beïnvloed door Spinoza: de Natuur waaraan alles is onderworpen. De manier waarop hij Jezus Christus positief afzet tegen het christendom, kan heel goed door tactische overwegingen zijn ingegeven.

In welke opzichten was Multatuli een vrijdenker?

In zijn opvattingen over religie, over de positie van de vrouw, over individuele vrijheid, over sociale rechtvaardigheid, over kolonialisme. Niet in zijn rare denkbeelden over monarchie als ideale staatsvorm.

Wat is vrijdenken volgens jou?

Zelf alles onderzoeken. Niets aannemen. Rationele verklaringen proberen te vinden (houdt ook in dat je constateert dat je iets niet weet, dingen niet begrijpt).

Jij bent ook betrokken bij Waterland - ben je socialist? Wat is volgens jou sociale rechtvaardigheid?

Dat mensen geen verwisselbare loonslaven zijn, maar soevereine individuen, dat (werkelijk) zwakken zonder meer ondersteund dienen te worden, ook internationaal en dat land, water, lucht en cultuur geen privémonopolie zijn. (Iemand mag een Rembrandt in eigendom hebben, maar moet verplicht zijn hem ten toon te stellen.)

Je noemt jezelf neo-marxist – In hoeverre verschilt dat van Marxisme?

Bij Marx is een merkwaardige cirkelvormige ontwikkeling te bespeuren. Wat hij in de trekschuit in Nederland ontwikkelde, was een radicale religiekritiek. Via allerlei tussenfasen kwam hij uit op een kritiek op de politieke economie. Die lijkt qua structuur op de vroegere

religiekritiek: de vrijheid van het liberale kapitalisme is een schijnvrijheid voor degenen die niet over productiemiddelen beschikken. Dat 'neo' is vanwege het feit dat ik marxisme niet als een ideologie beschouw (Marx heeft dat aanvankelijk zelf wel gedaan) en het communisme als een revolutionair negentiende-eeuws alternatief voor de working class. Mij gaat het om een politiek-filosofisch analysemodel waaraan ik in deze crisistijden veel heb. Wat ik ook afwijst is de 'totaal-theorie' die communisten van het marxisme hebben gemaakt, waardoor ze zelf object werden van religiekritiek. Neo-marxisme probeert wel zoveel mogelijk relevante informatie bij de analyse te betrekken, maar dat is iets anders. Het is dus meer een historisch materialisme, dan een dialectisch materialisme.

Je bent literatuurwetenschapper. Hoe komt het dat je je zoveel met religie bezighoudt?

De drie religies waarvan wij het meest last ondervinden, worden ook wel die van Het Boek genoemd. Maar een boek is geschreven door een auteur of een serie auteurs; komt uit een specifieke samenleving in een bepaalde tijd. Zeker de vergelijkende literatuurwetenschap leert je de verschillende culturen te relativiseren. Zeker in combinatie met een gymnasiumopleiding. Waarom zouden het jodendom en christendom superieur zijn boven die van de Grieken en Romeinen?

Kun je iets leren van literatuur?

Relativeren (en verrijken) van je eigen leven en denkbeelden omdat je geconfronteerd wordt met andere mensen in andere tijden, op andere plaatsen, in andere sociale omstandigheden. Gebrek aan (cultureel) relativiseringsvermogen is juist een van mijn grote bezwaren tegen gelovigen.

Wie zijn, naast Multatuli, jouw bronnen van inspiratie?

Teveel om op te noemen. Rare snijbonen als Zizek en Badiou, maar ook mutsige types als Nussbaum, Sen en Singer, brave mensen als Rorty, Rawls, Dworkin en Habermas. Ik koester een even grote afkeer van jonge 'coole' filosofen die even in de mode zijn als van sinistere helden als Che Guevara.

Wat is het goede leven volgens jou?

Deel zijn van een stimulerende omgeving die mensen veel kansen biedt, zonder grote verschillen in inkomen en status.

Hoe zouden we de wereld een beetje beter kunnen maken?

Inderdaad met kleine stappen (maar wel doorgaan), een revolutie past niet in een democratische rechtsstaat. Ophouden met hondentrouw jegens de VS en de ziekelijke steun aan Israël. En een eind maken aan de ontwikkeling dat in de armste gebieden op aarde de bevolking elk jaar verdubbelt. Nu zijn mensen lemmingen die met steeds meer steeds minder ruimte creëren.

Wie zou je willen toevoegen aan het Vrijdenkerscanon?

Multatuli zit er vanzelfsprekend al in... Rudy Kousbroek. Betje Wolf. Aagje Deken. Joan van der Capellen tot den Pol. Pieter Paulus.

Op 18 september 2010 zal de prijs in Utrecht overhandigd worden en Den Boef zal er een rede uitspreken. De plechtigheid vindt plaats samen met de Anton Constandse lezing. Dit interview werd afgenomen door Floris van den Berg.

Nuttige idioten

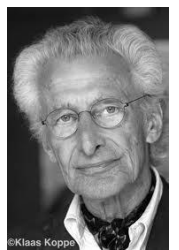
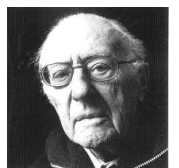

ANTON VAN HOOFT, voorzitter van De Vrije Gedachte

De onvolprezen BBC World Service wijdde in augustus twee uitzendingen aan 'useful idiots'. Lenin betitelde zo de schrijvers en andere intellectuelen die zich voor het karretje van de Sovjetpropaganda lieten spannen. Het gaat om mensen als G.B. Shaw, die bij hun bezoeken aan de Sovjet-Unie niets zagen van de

miljoenen doden door hongersnoden en terreur veroorzaakt. Zij worden ook wel meereizigers, *fellow travelers*, genoemd, naar een Russische uitdrukking die 'padgenoten' betekent. Het Engelse woord heeft de sinistere betekenis gekregen van naïeve meelopers. Ook Nederland heeft hen wel gehad, niet alleen verheerlijkers van Stalin zoals Theun de Vries, maar ook later van Fidel Castro zoals Harry Mulisch. Een tijdlang waren ook veel mensen weg van de DDR als het betere Duitsland. Daar werd tenminste radicaal afgerekend met het nazisme. In die tijd liet ik me door de Oost-Duitse ambassade maandelijks een tijdschrift toesturen. Dat maakte de lezer wijs dat er in de arbeiders- en boerenstaat geen misdaad voorkwam of prostitutie en dat de kinderen niet spiekten, want dat was tegen de socialistische moraal. Na een jaar wist ik het wel. Zo'n paradijselijke samenleving kon eenvoudig niet bestaan: ik werd geen meeloper.

Toen ik jaren later met geschiedenisstudenten een studiereis door de DDR maakte, wilden opvallend veel mensen met ons in gesprek komen, terwijl wij eerder afhoudend waren, want we waren bang mensen in moeilijkheden te brengen. Een van de dingen die ze telkens weer zeiden was: laat je niet bedotten. Uiterlijk ziet het er allemaal perfect uit, maar hier wordt alles 'vertuscht', verdoezeld, onder het tapijt geschoven. Wat was het heerlijk terug te keren naar de *Open Society* van het Westen die altijd onvolmaakt zal blijven. Daar komen tenminste schandalen voor en zijn de critici de nuttige wijzen.

©Klaas Koppe

‘Ik verheug me / op de deur die / open zal gaan’

ALBERT OOST, 1947, Velp (gemeente Rheden), oud-journalist van De Gelderlander, nu werkzaam als freelance journalist

‘Over een week vertrek ik. Om tien uur ’s morgens. Ik verheug mij op de deur die open zal gaan en vast veel verrassingen zal brengen.’ Een week voor haar dood schreef ze deze zinnen in een afscheidsbrief. Op 15 december 2009, op 59-jarige leeftijd, kreeg Sylvia Artisan van haar huisarts een dodelijke injectie. In haar eigen huis in Amstelveen, met haar zus en haar beste vriendin aan haar zijde. Zeven en een halve maand daarvoor had ze toestemming gekregen voor euthanasie. Die maanden leefde ze naar dat moment toe. Naar de dag waarop haar aardse leven zou eindigen.

MS

Toen Sylvia Artisan 32 jaar was, werd de diagnose MS door haar arts gesteld. Vijftien jaar lang had de ziekte een mild verloop. Toch had ze op een gegeven moment een stok nodig om te kunnen lopen. Later een rollator en vervolgens een scooter om nog enige bewegingsvrijheid te hebben.

Ze woonde inmiddels in een aangepaste flat en ze vond haar situatie op dat moment nog ‘alleszins acceptabel’. In 2004 raakte ze gekluisterd aan een rolstoel. Maar ook toen zag ze nog mogelijkheden om de regie over haar eigen leven te voeren. Ze verhuisde in Amstelveen naar een aangepaste Fokuswoning waar ze gebruik kon maken van 24 uur hulp op afroep.

‘Helaas begon toen de progressieve fase van mijn ziekte haar tol te eisen’, schrijft ze. Ze kreeg oog- en oorproblemen en veel last van spasmen. Verder functioneerden haar smaak en reukorganen steeds slechter. Ook kreeg ze slikproblemen, haar handen deden niet meer wat zij wilde en haar zitbalans raakte ontregeld. Zelfs liggen werd steeds moeilijker. Genieten van de warmte van de zon of van muziek was ook niet meer mogelijk. Zonnestralen deden pijn op haar huid en ze kon ook geen geluid meer verdragen. ‘Ik was overgeleverd aan een lichaam waar ik geen zeggenschap meer over had. Mijn situatie zou alleen maar moeilijker worden door het toenemen van mijn hulpbehoefte. Ik leefde nog maar een beetje. Ik vond het tijd om te vertrekken. Mijn kwaliteit van leven was inmiddels ver onder de maat. De maat die alleen ik kan bepalen. Er vielen geen grenzen meer te verleggen. Nog meer water bij de wijn doen was voor mij niet meer acceptabel.’

Euthanasie

Aan haar revalidatiearts maakte ze haar wens voor euthanasie kenbaar. Haar conclusie was echter dat Sylvia Artisan depressief was en ze schreef antidepressiva voor. Twee maanden later had Sylvia een eerste gesprek met haar nieuwe huisarts. Ze wist dat deze arts enige ervaring had met euthanasie. Hij waarschuwde haar dat het ‘geen snelle en makkelijke weg’ zou worden. Ze was niet terminaal, terwijl ‘terminaal zijn’ in de euthanasiewet geen enkele maal wordt genoemd.

‘Om toestemming voor euthanasie te krijgen, zou ik gesprekken moeten voeren met een psychiater, mijn kinderen en anderen om toestemming te krijgen, vertelde hij mij ook.’ Sylvia had inmiddels haar leven tot dan op papier gezet. De laatste jaren stonden in schril contrast met het leven waar ze zo van had genoten. ‘Lezen en studeren waren altijd heel belangrijk voor mij. Mijn belangstelling ging uit naar filosofie, mythologie, vergelijkende godsdienstwetenschappen, poëzie, middeleeuwse letterkunde en mystiek. Voldoende om een leven mee te vullen. Dit alles was weggefallen. Evenals muziek wat altijd erg belangrijk voor me was. Maar geluid kon ik niet meer verdragen. Ik speelde harp, maar nu kon ik zelfs niet eens meer naar harpmuziek luisteren. Door al mijn beperkingen had ik geen mogelijkheden meer om mijn dagen zinvol te besteden.’

Van haar huisarts mocht ze stoppen met het slikken van antidepressiva. Daarna had ze twee gesprekken met een neuroloog. Deze kon alleen maar bevestigen dat de prognose ‘zeer ongunstig’ was en dat haar situatie alleen nog meer zou verslechteren. ‘In haar rapport dat ze naar mijn huisarts stuurde, schreef de neuroloog dat mijn wens voor euthanasie ‘zeer invoelbaar’ was.’

Goede reis

De SCEN-arts (Steun en Consultatie bij Euthanasie in Nederland) die vervolgens werd ingeschakeld had aan één gesprek voldoende om Sylvia Artisan in april 2009 een 'goede reis' te wensen. Om haar leven te eindigen kon Sylvia Artisan kiezen uit drie mogelijkheden. Een drankje, pillen of twee injecties in een ader. Ze koos voor de injecties omdat die het meest betrouwbaar zijn. Toen volgde een periode waarin ze haar materiële zaken kon regelen en natuurlijk moest haar hond een nieuw en goed tehuis hebben.

Sylvia Artisan besluit haar afscheidsbrief met:

'Mijn lichaam sta ik af aan de wetenschap. Vooral mijn hersenen, waar een speciaal codicil voor nodig is, en ruggenmerg waren zeer welkom in het AMC en de VU die ik zelf in kennis kon stellen van mijn komst; wat voor de hele procedure ook erg praktisch bleek te zijn.

De laatste weken heb ik gebruikt om afscheid te nemen van vele vrienden. Het waren hele rijke en vaak ook emotionele gebeurtenissen. Het leven gaf mij vele mogelijkheden die ik heb kunnen benutten, maar nu is het echt tijd om te gaan.

Dit was mijn verhaal. Ik hoop oprecht dat anderen er iets aan zullen hebben, mocht hun situatie hierom vragen. Vriendelijke groet, Sylvia Artisan'

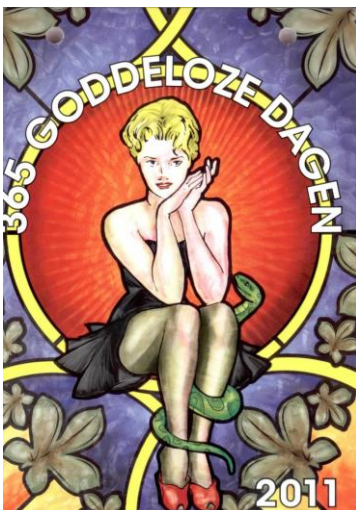
Opgetekend door Albert Oost

Voorwaarden of zorgvuldigheidseisen voor euthanasie

In Nederland is doktershulp bij zelfdoding mogelijk geworden in 2002 door een nieuwe Euthanasiewet. Aan zes voorwaarden moet worden voldaan.

1. Er is een vrijwillig en weloverwogen verzoek om levensbeëindiging.
2. Het lijden van de patiënt is ondraaglijk en uitzichtloos.
3. Er is goede voorlichting aan de patiënt gegeven over diens vooruitzichten.
4. De arts is, in samenwerking met de patiënt, tot de overtuiging gekomen dat er geen redelijke andere oplossing is dan het inwilligen van het verzoek.
5. Een onafhankelijke arts is geraadpleegd en heeft de patiënt onderzocht.
6. De uitvoering van de levensbeëindiging geschiedt zorgvuldig.

365 Goddeloze dagen

Een scheurkalender met de mooiste citaten, anekdoten en feiten uit de atheïstische literatuur, filosofie en wetenschap. 365 dagen lang leest u over geloofsrichtingen, godsbewijzen, belangrijke atheïsten, het Godsgeen, wonderen, evolutie, agnosticisme, rituelen en meer.

Met een voorwoord van Paul Cliteur en tekeningen van Jos Collignon en anderen.

Een uitgave van VEEN Magazines – ISBN 978-90-8571-313-5.
Te verkrijgen bij de betere boekhandel. Prijs € 15,95

God en de wetenschap (begin)

Atheïsme voor leken verklaard (7)

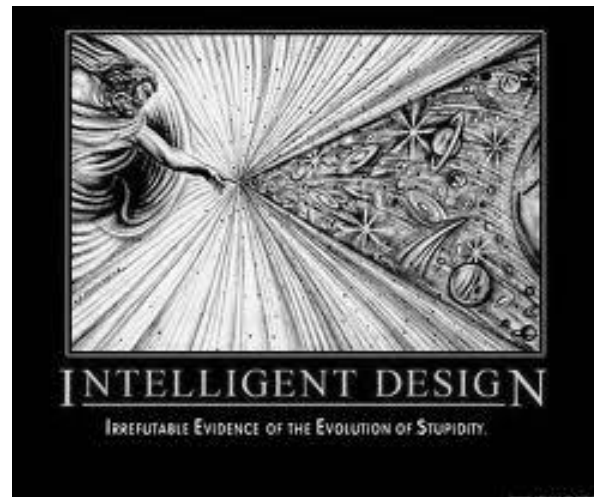

JAN VAN DER WERFF (1939 Hilversum) is gepensioneerd omroepmedewerker

De betrekkingen tussen godsdienst en wetenschap zijn nooit echt hartelijk geweest. Wetenschappers willen weten hoe de wereld in elkaar zit door te onderzoeken, te experimenteren en door hun gezond verstand te gebruiken. Godsdiensten houden niet van gezond verstand want ze weten al hoe de wereld in elkaar zit doordat het hun is geopenbaard. Waarom zou je onderzoeken als de Waarheid al bekend is? God zegt immers zelf dat god bestaat?

Godsdienst is gebaseerd op dogma's en beziet wetenschappelijke ontdekkingen met argwaan, want ontdekkingen kunnen in strijd zijn met de leerstellingen van de kerk, en een godsdienst die bereid is afstand te doen van zijn eigen dogma's, is een godsdienst van likmevestje. Waarheid is Waarheid, maar of die Waarheid ook de waarheid is, is een vraag waar je bij de kerken niet mee aan moet komen. Vroeger werden wetenschappers met van dogma's afwijkende ideeën dan ook rigoureus aangepakt. Als het even kon gingen ze op de brandstapel. Later nam in ieder geval de Kerk van Rome een pragmatischer houding aan: de zon draaide weliswaar om de aarde, maar omdat je met de theorie waarbij de aarde om de zon draaide veel nauwkeuriger en veel langer van tevoren kon berekenen wanneer het de eerste zondag na de eerste vollemaan in de lente was – dat is Pasen – mocht de nieuwe theorie voor berekeningen voor de kerkelijke kalender wel worden gebruikt maar intussen bleef die theorie zelf wel degelijk ketterij. De Kerk van Rome is een kerk voor de eeuwigheid, daarom heeft het ongeveer vier eeuwen geduurd voordat het Vaticaan schoorvoetend toegaf dat het niet helemaal uit te sluiten valt dat de aarde om de zon draait. Een verrassend groot aantal christenen is nog niet zover. Zij nemen het scheppingsverhaal uit de bijbel letterlijk: god heeft hemel, aarde en alle levende wezens in zes dagen geschapen, zo'n 6000 jaar geleden. Over de schepping van het heelal hebben we het al gehad en ook over de theorie dat god de lichtstralen heeft geschapen die ons op het dwaalidee brengen dat er zeer oude, ver verwijderde sterrenstelsels zouden bestaan. De meeste christenen geloven dat niet meer. De

beelden van o.a. de Hubble telescoop hebben de meeste mensen er van overtuigd dat die foto's echte sterrenstelsels laten zien, op grote afstand en uit een ver verleden. Wat wel steeds terugkomt, is het creationisme, het idee dat god alle verschillende soorten levende wezens heeft geschapen en dat de evolutietheorie onjuist is. Ook mensen van wie je dat niet zou verwachten denken dat soms. Deze noemen het alleen geen creationisme meer, want dat klinkt nogal primitief – een beetje achterlijk zelfs – maar *Intelligent Ontwerp*, of nog beter *Intelligent Design*. Dat klinkt een stuk chiquer. Het leven is volgens deze mensen zo volmaakt dat het niet vanzelf kan zijn ontstaan.

Hoe werkt de evolutie eigenlijk? Levende wezens planten zich voort. Dat is de essentie van het leven. Maar bij iedere voortplanting ontstaat er een wezen dat iets anders is dan zijn ouder of, in het geval van geslachtelijke voortplanting, anders dan beide ouders. Deze kleine veranderingen kunnen veroorzaakt worden door invloeden van buiten, bijvoorbeeld kosmische straling, luchtvervuiling of infecties, maar de meeste verschillen ontstaan door het voortplanten zelf. De erfelijke eigenschappen van ieder levend wezen zijn vastgelegd in zijn genen die in de chromosomen van de celkern zitten, in lange strengen DNA. De chromosomen zitten in paren bij elkaar. Elke cel heeft een kopie van dezelfde genen. Het DNA is opgebouwd uit vier soorten

bouwstenen die met de letters A, C, G en T worden aangeduid. De volgorde van deze bouwstenen bepaalt wat voor eiwitten er in de cel worden gemaakt. Je kunt het DNA beschouwen als een recept voor het maken van eiwitten en die eiwitten bepalen wat er in de cel gebeurt. Als een cel zich splitst om twee nieuwe cellen te vormen, wordt het DNA van elk chromosoom gekopieerd. Bij het kopiëren worden er af en toe fouten gemaakt. Een A zou bijvoorbeeld door een C kunnen worden vervangen. In de cel zit een mechanisme dat fouten in het DNA opspoorst en herstelt. Maar soms blijft er een fout zitten. Als het een ernstige fout is werkt de nieuwe cel niet goed en gaat hij dood. Maar soms werkt de cel nog wel, en heel soms zelfs iets beter dan de moedercel.

Als er geslachtscellen worden gemaakt, wordt eerst het DNA tussen de chromosomenparen flink door elkaar gehusseld. Daarna komt er telkens één exemplaar van een chromosomenpaar in de eicel of de zaadcel te zitten. Ook hier worden er bij het kopiëren van het DNA fouten gemaakt en deze worden soms ook niet allemaal hersteld. Zo'n verandering, of mutatie, kan dan in de bevruchte eicel terecht komen. Dat betekent dat de nakomeling die mutatie in alle cellen heeft zitten. Het kind verschilt daardoor iets van zijn ouders. Dat doet het natuurlijk altijd al maar het kan hier om een nieuwe eigenschap gaan die geen van beide ouders heeft. Veel veranderingen doen er niet toe, maar sommige veranderingen geven een klein nadeel of juist een klein voordeel. Je hebt dieren die hard kunnen lopen en dieren die dat niet zo goed kunnen. Als een dier door zo'n verandering of mutatie iets harder kan lopen dan zijn broertjes of zusjes heeft het een heel klein voordeel en daardoor een iets grotere kans om volwassen te worden en zich voort te planten. Iets harder kunnen lopen kan een middel zijn om te overleven door ofwel net aan een roofdier te ontsnappen ofwel om als roofdier een prooi te vangen. De nakomelingen van deze overlever hebben een kans van vijftig procent dat zij dat hardloopten erven.

De meeste veranderingen zijn niet dramatisch maar na een groot aantal generaties kunnen vele kleine voordelen een groot voordeel worden en kunnen de hardlopers een aanzienlijk aandeel van de groep gaan uitmaken. Met andere woorden, er zijn nu twee groepen in de soort: snelle en minder snelle lopers. Na heel veel generaties kan er al sprake zijn van een variant. Nog later van een andere soort.

Eén zo'n kleine mutatie zal geen groot verschil uitmaken maar een combinatie van mutaties kan dat wel. Ook kan een kleine mutatie belangrijk worden als de omstandigheden veranderen. Vroeger, vlak na de Tweede Wereldoorlog, werd

er veel met DDT gespoten, een gif om insecten mee te doden. Bijna alle vliegen die dit gif binnenkregen gingen dood. Maar een kleine minderheid van die vliegen had geen last van het gif. Dit kwam door een kleine mutatie die misschien al heel lang bestond en van de ene generatie op de andere was overgebracht zonder dat hij een merkbare invloed had gehad. Toen de omstandigheden veranderden, dat wil zeggen toen dit gif overal gespoten werd, overleefden de vliegen die resistent waren en stierven de niet-resistente vliegen. De overlevende vliegen konden zich voortplanten, de dode vliegen was dat niet vergund. Het gevolg is dat nu vrijwel alle vliegen resistent zijn tegen DDT, want de andere zijn uitgestorven. De eigenschappen van vliegen zijn tegenwoordig dus anders dan vóór de Tweede Wereldoorlog.

Op dezelfde manier kan een nooit bemerkte mutatie ervoor zorgen dat in tijden van voedselschaarste de ene groep dieren het niet redt en de andere juist floreert. Oude soorten sterven uit en er komen nieuwe. Dat veel soorten dieren hard kunnen lopen komt omdat trage prooidieren opgegeten worden en trage roofdieren geen prooi kunnen vangen en verhongeren. Dat er toch trage dieren zijn, zoals de mens, komt omdat er ook andere manieren zijn om je tegen tijgers, wolven of haaien te beschermen, of op andere manieren aan je eten te komen. Spinnen bijvoorbeeld hebben veel geduld.

De evolutie is een proces dat al miljarden jaren aan de gang is. De eerste paar miljard jaar werkte de evolutie ook, maar het voornaamste resultaat was dat er steeds meer soorten bacteriën ontstonden. Zolang er leven is, vreten levende wezens elkaar op. De bacteriën voedden zich met andere bacteriën. Bij een van die ontelbare wederzijdse verorberingen zijn eens een aantal

bacteriën een andere bacterie binnengedrongen. Normaal gesproken zou de binnengedrongen bacterie opgegeten zijn, maar in dit geval bleken de indringers zich goed te kunnen voeden terwijl de gastheer in leven bleef. Het bleek een voortreffelijke manier van samenleven, of symbiose, te zijn. Alle hogere levensvormen zoals planten en dieren, u en ik, hebben overblijfsels van die indringers in hun cellen zitten. Dit zijn de zogenaamde mitochondriën. Deze mitochondriën hebben hun eigen DNA en zorgen voor de energievoorziening van de cel. Na dit „ongeluk” vond er een explosie van nieuwe levensvormen plaats. Ook wij zijn daar uiteindelijk uit voortgekomen.

De evolutietheorie is een elegante theorie die een verklaring geeft voor de vele verschillende vormen van leven die er zijn. Nieuwe ontdekkingen hebben de theorie alleen maar bevestigd. De grondlegger van de evolutietheorie, Charles Darwin, is een van de grootste geleerden uit de geschiedenis.

Toch zijn er veel mensen die de evolutietheorie blijven verwerpen. Ze hebben daar verschillende redenen voor. Het is ten eerste in strijd met het scheppingsverhaal van de bijbel. Met andere woorden, de religieuze hersenspoeling verhindert mensen naar logische argumenten te luisteren: wat de bijbel zegt is waar.

Een andere groep mensen beschouwt de mens als de hoogste vorm van de schepping. Het streelt hun ijdelheid te denken dat god, de almachtige, de schepper van het heelal, de mens speciaal heeft geschapen naar zijn beeld en gelijkenis. (Het feit

dat mannen een baard hebben, bewijst dus dat god een baard heeft.) Zij vinden het een ondragelijke gedachte dat ze van een aap zouden afstammen. Zelf vind ik dat een boeiende gedachte. Toen ik het boek *The Ancestor's Tale* van Richard Dawkins las, waarin hij teruggaat naar steeds verdere

voorouders, raakte ik meer en meer gefascineerd door alle levensvormen die ons zijn voorgedaan en waarvan wij afstammen. Een ononderbroken lijn van onze eerste gemeenschappelijke voorouder, miljarden jaren geleden, naar alle wezens die nu de aarde bevolken. Dat is heel wat

anders dan de armzalige zesduizend jaar van de bijbel. Staat u er eens bij stil dat geen van uw voorouders in die miljarden jaren is overleden voordat hij of zij zich had voortgeplant om een volgende voorouder van u op de wereld te zetten. Niet één! Net zo fascinerend vind ik het feit dat de atomen waaruit wij bestaan al miljarden jaren oud zijn. De waterstofatomen – en helium, maar dat is geen bouwstof voor ons lichaam – zijn al kort na de oerknal ontstaan maar de zwaardere atomen zijn later gevormd in ineenslopende en vervolgens exploderende sterren. Bij die explosies werd deze nieuw gevormde materie het heelal in geslingerd. Uit deze stof en de al aanwezige waterstof vormden zich nieuwe sterren en hun planeten. Afgezien van de waterstof is al het materiaal waaruit de aarde, en ook wij, bestaan, gevormd in sterren die allang verdwenen zijn. Wij zijn gemaakt van sterrenstof. Op een niet-mystieke en – in de meest letterlijke betekenis van het woord – materiële manier zijn wij één met het heelal. Voortdurend ademen wij atomen in die kort geleden of miljoenen jaren geleden door andere wezens zijn uitgeademd. Door de stofwisseling worden atomen uit ons lichaam voortdurend vervangen door andere. Het stof waaruit ons lichaam bestond toen we geboren werden is al verschillende keren helemaal vervangen. Zoals een vlam uit steeds andere moleculen en atomen bestaat maar voor ons gevoel toch dezelfde vlam blijft, zo drijft onze persoonlijkheid – ons ik – op een onophoudelijke stroom van steeds wisselende materie. Totdat we doodgaan, maar ook het stof “waartoe we zullen wederkeren”, wordt weer in andere levende wezens opgenomen. Wij zijn dus niet het uit klei gevormde evenbeeld van god. Onze geschiedenis is veel boeiender.

Een ander bezwaar dat sommige gelovigen tegen de evolutietheorie hebben is dat in hun opvatting de evolutie berust op toeval, en dat een mens niet door toeval ontstaan kan zijn. Dit bezwaar berust op een misverstand, een misverstand dat overigens bewust in stand wordt gehouden. Afzonderlijke mutaties, de fouten in het DNA, ontstaan inderdaad toevallig. De evolutie zelf berust niet op toeval maar op natuurlijke selectie. De natuur selecteert wat goed is en wat niet. Slechte mutaties overleven niet en worden niet aan het nageslacht doorgegeven. Gunstige mutaties blijven bestaan omdat deze wel doorgegeven worden. De drager van het gemuteerde gen moet zich kunnen voortplanten, dat is het enige criterium. Mocht u zich dus

afvragen wat gunstige mutaties zijn: gunstige mutaties zijn die welke er voor zorgen dat de drager van die mutatie zich voortplant. Zo'n mutatie hoeft helemaal niet zo gunstig te zijn voor het individu dat die genen in zich draagt. Velen onder u kennen wel vrouwen in hun omgeving met borstkanker of mannen met prostaatkanker. Deze ziektes zijn vaak – in ieder geval gedeeltelijk – erfelijk bepaald. Ze openbaren zich meestal pas wanneer deze mensen zich al hebben voortgeplant. Voor de evolutie maakt het dan niets meer uit, hoe triest dat voor de personen in kwestie en hun omgeving ook is. Vaak zeggen we dat de natuur mooi is. In zekere zin is dat ook zo,

maar de natuur is volkomen onverschillig voor het welzijn van individuen. Het enige waar het in de natuur op aankomt, is voortplanten of niet voortplanten. De natuur hanteert geen morele maatstaven. Dat kun je betreuren maar het is niet anders.

(Wordt vervolgd.)

In de vorige aflevering van Het zal je God maar wezen staat in het gedeelte over Oorzaak II: "Na zo'n 700.000.000 jaar was het heelal zover afgekoeld dat zich atomen konden vormen..."

Dit moet zijn: "Na 700.000 jaar..."

Met excuses, JvdW

Antisemitisme en racisme

JO NABUURS, 1936, Berkel en Rodenrijs, redacteur/auteur van de Humanistische Canon

Een vertoog naar aanleiding van het magistrale werk van emeritus hoogleraar Dik van Arkel, The Drawing of the Mark of Cain. A Socio-Historical Analysis of the Growth of Anti-Jewish Stereotypes. Amsterdam University Press, november 2009. Zo af en toe verschijnt er een historisch-wetenschappelijk werk dat zó uniek is dat de 'wereld' er kennis van moet nemen. Van Arkel was in de jaren tussen 1966 en 1986 hoogleraar Sociale Geschiedenis in Leiden. Een groot deel van zijn leven is hij bezig geweest met de vraag: hoe is het te verklaren dat Joden, Afro-Amerikanen of andere, tot segregatie gedwongen groepen, eeuwenlang gediscrimineerd en vervolgd werden.

Van Arkel's methodische uitgangspunt bij zijn uitgebreide onderzoek was de hypothetisch-deductieve methode à la Popper. Het ging hem dus niet om het verzamelen van feiten en die proberen te verifiëren (inductie). Falsificatie was zijn devies. De onderzoeker poneert een stelling en gaat

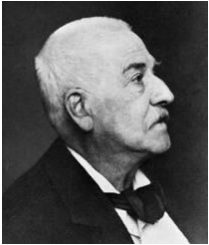
deze vervolgens falsifiëren, proberen te ontkrachten. Bijvoorbeeld: in een half-industriële samenleving/omgeving doet zich eerder een vorm van radicalisme voor dan in een volledig geïndustrialiseerde situatie (bv. rond 1900-1920 zijn de arbeiders in de haven van Rotterdam feller, extremer dan elders omdat stukwerk nog de overhand had). Als deze hypothese niet klopt dan weet ik in ieder geval méér dan daarvoor. Dan weet ik bv. dat het radicalisme niet in fascistische zin maar eerder in anarchistische zin opgevat dient te worden.

Van Arkel stelde t.a.v. joden dat zij vanaf de dood van Christus als zondebok werden gezien, *gestigmatiseerd* werden. (Overigens was er volgens de auteur al honderden jaren vóór onze jaartelling in Egypte, Alexandrië, sprake van anti-joodse acties). De wijze van stigmatisering veranderde in de loop van de tijd, in lijn met nieuwe economische ontwikkelingen. Dat wil niet zeggen dat de oorspronkelijke stigmata overal verdwenen.

De joden werden schuldig geacht aan de moord op Jezus van Nazareth. Ze verkochten/verraadden Jezus voor 30 zilverlingen; 'typisch joods'. Terwijl zij nota bene volop de kans hadden gehad de Messias (Jezus) te leren kennen. Zij vermoordden/vermoorden ook babies en kinderen, ze vergiftigden de bronnen en het vee van de christenen. Ze maakten/maken zich schuldig aan rituele moorden door bv. christenkinderen te kruisigen omwille van hun bloed. Ze zijn boosaardig en slecht en hebben, dat is duidelijk, een pact met de duivel gesloten.

Later, in de 19de eeuw, werden zij ook de protagonisten van zowel het kapitalisme als het

communisme genoemd. Antisemieten spraken van een 'Joods complot om de wereld te veroveren'. Nog sterker: 'de communistische Internationale is door de joden geïnfiltreerd en bezig met het ondermijnen van de kapitalistische wereldorde'. In de 20ste eeuw konden jodenhaters moeilijk aankomen met de beschuldiging dat joden de bronnen vergiftigden. Zo'n stigma was uit de tijd. Fysieke kenmerken waren in de ogen van de antisemieten duidelijk: een kromme neus of haakneus, donker haar en een louche blik (de

beroemde historicus Jacob Burckhardt schrijft in een brief van 1875 over joden: '... mit ihren bekannten Nasen', [in: Van Arkel, p. 285]). Van Arkel maakt meteen korte metten met de kwalificatie van een joods ras. Er bestaat

geen joods ras, *misschien* wel een Semitisch, Arabisch of Palestijns ras. Ondanks de beweringen van de massa's achter de pogroms in Roemenië, Oekraïne en nazi Duitsland (denk aan de typologie van de Eeuwige Jood, door de vrijdenker Jan Hoving tijdens het Interbellum via de radio flink aan de kaak gesteld). Toch klopt de hypothese dat stigmatisering de verklaring is van het antisemitisme maar ten dele. Er waren regio's in de wereld waar joden wel gestigmatiseerd werden maar niet gediscrimineerd, buitengesloten of vervolgd. Een voorbeeld is te vinden in de haven van Byzantium / Istanbul. Daar werkten joodse arbeiders naast christenen, zonder enige vorm van jodenhaat. In veel West-Europese landen en hier en daar rond de Zwarte Zee idem.

Er moeten dus andere factoren mede een rol hebben gespeeld om van antisemitisme, cq. apartheid of racisme te kunnen spreken.

Sociale distantie

Als in gebieden met een christelijke meerderheid die joden stigmatiseerde toch geen vorm van antisemitisme optrad en in andere gebieden wel, hoe valt dat dan te verklaren? Van Arkel vermoedt dat wellicht *sociale distantie* een rol speelde / speelt. Dat wil zeggen dat joden beroepen uitoefenden die op een afstand van de economisch-maatschappelijke orde stonden. Met name beroepen die in de christelijke kerk verboden waren. Dan denken we aan functies binnen de financiële wereld: crediteurs, pandjesbazen e.d. In de Middeleeuwen vroeg men

in de 'bankensector' een hoge rente, soms tot 30%. Dat wekte veel wrevel.

Hoe werden joodse mensen vanaf de 11de eeuw gedwongen om in marginale, verboden, beroepen te werken? In de opkomende feodale samenleving was een agrarisch bestaan het meest maatschappelijk geaccepteerd, want in overeenstemming met de christelijke waarden. Bij de opkomst van de steden hadden boeren en aanvankelijk ook de Kerk moeite met commerciële beroepen. Was dat wel overeenkomstig de bijbel en de christelijke leer? Deugde handel eigenlijk wel? Nee. Als joden - die toch al veroemd waren - het deden was dat een heel andere zaak.

Deze opvattingen werden tijdens het Concilie van Lateranen in 1215 gelegitimeerd. Tijdens dit concilie werd behalve een veroordeling van de Katharen en een oproep om joden en moslims uit het Heilige Land te verdrijven een verbod uitgevaardigd voor joden om lid te zijn van een (christelijk) gilde. Daardoor konden joden geen ambacht uitoefenen. In feite werden ze daarmee buitengesloten van het normale stedelijke leven. Zo resteerden alleen beroepen die voor de christenen verboden waren: handel en financiën, verstrekken van kredieten tegen hoge rente, belenen van goederen via de bank van lening (pandjesbaas) enz.

De Franse Revolutie betekende in diverse West-Europese landen een ommekeer in de rechtspositie van de joden. In Oostenrijk-Habsburg onder

keizer Jozef II begon de emancipatie van joden al in de jaren '80 van de 18de eeuw. Joden werden als normale burgers behandeld. Autoriteiten in veel Europese steden

stonden vestiging van joden in de stad toe maar eisten daarvoor wel een jaarlijkse vergoeding. Soms werd joden zelfs toegestaan om middenin de stad te wonen en niet in de joodse wijk. De *townships* in Zuid Afrika waren enigszins vergelijkbaar met de zgn. joodse wijken in Europa.

Tolerantie en krediet werden op deze manier inwisselbaar. Het was altijd 'voor wat hoort wat'. Met name Asjkenazische joden uit Frankrijk en vooral Oost-Europa en Duitsland onder aanvoering van families als Rothschild, Goudsmit (de Bijenkorf) en Gerzon, maakten van deze 'financiële toegeeflijkheid' gebruik.

Hieruit dient men niet de conclusie te trekken dat joden alleen slachtoffers waren van 'sociale distantie'. Een voorbeeld uit het Zwarte Woud. Eind 19de, begin 20ste eeuw leenden boeren geld van joden om een stuk grond te kopen. Maar zij konden door de lage opbrengst van de grond of slechte oogsten vaak hun lening niet aflossen. En dus... ging de eigendom van de grond naar de joodse crediteur. De reactie van de boeren is dan bijna voorspelbaar.

En toch... was ondanks stigmatisering en sociale distantie niet altijd sprake van antisemitisme. Er was blijkbaar méér nodig om van feitelijke discriminatie te spreken. Als een centrale, regionale of plaatselijke overheid elke vorm van antisemitisme onmiddellijk bestraft bleef antisemitisme achterwege of trad niet openlijk aan de dag.

Van Arkel stelt opnieuw zijn hypothese bij door een nieuwe factor ter verklaring toe te voegen: terrorisering (van weifelende burger) tot discriminant. Dit houdt in dat iemand die eigenlijk niet wil meedoen met het discrimineren of vervolgen van joden, door de omgeving gedwongen wordt (geterroriseerd) wél mee te doen. Van Arkel gebruikt hierbij een voorbeeld uit onverwachte hoek, uit de VS. Een kapper uit Oregon, onbekend met enige vorm van racisme, migreerde naar een van de Zuidelijke staten van Amerika. Hij begon in een stadje met een kapperszaak. Dat liep uitstekend. Hij knipte blank en zwart zonder onderscheid des persoons. Tot enkele klanten hem vroegen waarom hij ook negers knipte. De kapper: 'Waarom niet?' En hij ging gewoon door met het knippen van blank en

zwart totdat hij door een blanke gewaarschuwd werd om te stoppen met het knippen van negers. Hij deed dat niet en moest tot zijn leedwezen constateren dat geen enkele blanke daarna nog zijn zaak bezocht.

Er zijn talloze omstandigheden waardoor iemand zich liet/laat intimideren om 'mee te doen'. Vaak lieten overheden uitingen van antisemitisme oogluikend toe. Soms, denk aan nazi-Duitsland, stimuleerde de overheid zelfs allerlei antisemitische acties.

Overigens - dat mag nogmaals worden vermeld - stelden vrijdenkers in de jaren dertig van de vorige eeuw regelmatig de 'jodenhaat' in Duitsland en pogroms in Oekraïne en elders aan de kaak. In *De Vrijdenker* (vooral de jaren 1936-1939) en voor de radio (Vrijdenkers Radio Omroepvereniging of de Vara). Voorzitter en redacteur Jan Hoving is al genoemd.

Dik van Arkel, begin dit jaar overleden, streefde ernaar om niet alleen een historische verklaring te geven van bepaalde vormen van discriminatie, antisemitisme of racisme, maar tevens een voorspelling te doen voor de toekomst. Hij wilde aangeven dat zijn hypothese misschien houvast zou geven in bepaalde 'discriminerende omstandigheden'. Als zich ergens de genoemde factoren (stigmatisering van een groep, sociale distantie en terrorisering) voordoen, let dan goed op. Wees op uw hoede!

Het is een buitengewone studie. Het boek bevat daarnaast een schat aan informatie op het terrein van de sociaaleconomische geschiedenis en sociologische vergezichten.

Redactiestatuut

Wij hebben geen enkel commentaar op ons redactiestatuut ontvangen. Daarmee is het statuut nu formeel van kracht tot op de komende Algemene Leden Vergadering blijkt dat eventueel ingediende amendementen worden overgenomen.

ATHEÏSTISCH ALFABET

FRANS BIJLSMA (1938) is rustend medisch specialist en oud-redacteur van De Vrijdenker

Agnosticisme: vreemde, ontwijkende houding van mensen die denken dat het niet te bewijzen valt dat je niet op water kunt lopen. Ik zou zeggen: probeer het eens. De empirie zal dan spoedig leren hoe de vork in de steel zit, al doe je het duizend maal.

Bloed: onmisbare levensvloeistof van alle gewervelde dieren. Aan bloed zijn in de loop der tijden allerlei mythische en mystieke eigenschappen toegeschreven. “Blauw bloed” bestaat niet, evenmin als “onschuldig” of “zondig” bloed. Merkwaardigerwijze kan de uitdrukking “het zit hem/haar in het bloed” wel op enige geldigheid bogen, want uit de (kernhoudende) witte bloedcellen zijn net als uit de kernen van andere lichaamscellen chromosomen van puur DNA te isoleren, zodat erfelijke eigenschappen menigmaal aan te tonen zijn.

Contingentie: de wegen van vrij bewegende lichamen, waaronder mensen, zijn onvoorspelbaar. Dit houdt in dat zich allerlei toevallige gebeurtenissen kunnen voordoen, wel met eigen oorzaak en gevolg, maar op geen enkele wijze gepland of bedoeld. Waar je geboren wordt, uit welke ouders, berust ook op toeval. Soms kan men het toeval een handje helpen.

Demonen bestaan wel degelijk, maar dan in mensengedaante: van de psychopaat om de hoek die uw dochtertje ontvoert, verkracht en vermoordt, tot figuren van het type Hitler, Stalin, Mao. De lijst is eindeloos – om van het kleinere kwaad nog maar te zwijgen.

Evolutieleer: veelal ten onrechte evolutietheorie genoemd, want gebaseerd op overweldigend bewijs. *Theorie* zou inhouden dat er ook een andere verklaring voor het ontstaan van de soorten en de enorme biodiversiteit mogelijk is. Wat Darwin als theorie ontwierp is thans, na honderd jaar, een gewoon onderdeel van de wetenschap geworden.

Filosofie: een lastige vrouw die nogal eens niet waarmaakt wat ze belooft. Toch onmisbaar, mits zich baserend op de natuurwetenschappen. Op

doorgeslagen zijnsfilosofie zoals die van Heidegger zit niemand te wachten, evenmin als op speculatie over vragen waarop geen antwoord mogelijk is (“waarom zijn wij hier op aarde?”).

Godsdienst: hardnekkige waanideeën die zich sinds duizenden jaren in alle culturen hebben voorgedaan. Varieert van onschuldige hobby tot fascistoïde instelling die een gevaar vormt voor andersdenkenden. Vrijdenkers, opgepast: “De slaap van de rede baart monsters.”

Heiden: iemand die niet gelooft wat jij gelooft. Let op hoe de taal er steeds een ongunstige connotatie aan verbindt: aan de heidenen overgeleverd zijn, een heidens lawaai enzovoort. Het woord is dan ook ver voor de Verlichting ontstaan.

Irrationeel: het is goed te beseffen dat ook de rationalist vaak irrationeel denkt en handelt. Dit betreft vooral terreinen waarop de rede geen aanwijzingen geeft of maatstaven stelt: tal van emoties, smaak op velerlei gebied zoals eten en drinken, muziek en beeldende kunst, voorkeur en afkeer in beroep, bezigheid, sport en spel, sympathie, antipathie, vriendschap, liefde, seksualiteit, noem maar op. Maar als er een nieuw geneesmiddel of een nieuwe geneeswijze geïntroduceerd wordt heb ik toch wel graag dat het onderzocht is op werkzaamheid en (on)schadelijkheid, en van het monster van Loch Ness wens ik het bestaan bewezen te zien.

Jacht: een moeilijk ethisch probleem. Voor: Er zijn nog altijd mensen die moeten “jagen om te leven” (Inuit = Eskimo’s, Zuid-Amerikaanse Indianen, Papoea’s en anderen). Daarnaast zijn er veenomaden (Samen = Lappen, Masai, Mongolen) die van gedode dieren leven, maar dat is strikt genomen geen jacht. Het gaat natuurlijk niet aan al deze mensen slecht te noemen. In ontwikkelde landen kan onder bepaalde omstandigheden het afschieten van dieren onvermijdelijk zijn, maar dat dient dan streng gecontroleerd en gereguleerd te gebeuren. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat de bewuste dieren vóór hun opgelegde dood een veel beter leven hebben gehad dan dieren in de intensieve

veehouderij ofwel bio-industrie. Tegen: Het doden van dieren anders dan voor direct levensonderhoud (of streng gereguleerd afschot), is immoreel. Hoed u voor jagers die aan “natuurbeheer” doen, die hun “sport” beoefenen in de gezonde buitenlucht: het dier kan niet terugschieten. Bij nadere analyse overheerst bij jagers meestal “*the pleasure of killing*” en dat moet verboden worden. Ze vervangen het maar door schijfschieten op strobalen, of door lid te worden van een schietvereniging. Het bovenstaande geldt ook onverkort voor hengelen, dat vaak als sport wordt voorgesteld, maar dat een bijzondere vorm van dierenmishandeling is. Conclusie: De jacht is onder strenge voorwaarden toegestaan, daarbuiten zeer afkeurenswaardig. N.B. Dit is geen pleidooi voor vegetarisme. Als men dieren voor consumptie wil houden, dan moet dat op biologische basis en niet met de geïntensiveerde methoden van de bio-industrie, die miljoenen dieren onnodig laat lijden. Het doden van de dieren dient dan zo snel en effectief mogelijk te gebeuren. De jacht staat hier evenwel los van.

Kunst maakt het leven draaglijk, verleent het kleur en diepte. Voor het waarderen van goede kunst zijn meestal kennis en inspanning nodig. Het is zinvol ook niet-Westerse kunst te bezien en te beluisteren, want dan blijkt dat de mensheid naast wreedheid, domheid, hebzucht en plundering van de aarde, ook nog iets anders heeft voortgebracht. En dit ongeacht tijd, plaats en mate van ontwikkeling.

Laïcité: de scheiding van kerk en staat. Nergens is deze zo consequent doorgevoerd als in Frankrijk, vandaar het Franse woord. Nederland slaat naar verhouding niet zo’n gek figuur, maar er zijn nog bedenkelijke resten die moeten worden opgeruimd: het bijzonder onderwijs, het artikel in het Wetboek van Strafrecht over smalende godslastering, de zondagsrust, subsidiëring van omroepverenigingen op confessionele grondslag, toestaan van ritueel slachten e.a. Godsdienst en levensbeschouwing moeten volstrekt in de privésfeer blijven.

Magisch denken: iedereen doet er aan. Ook de vrijdenker kijkt wel eens of hij op de juiste stoeptegels stapt, en als hij op zijn buitenlandse reis dat potloodje nog in zijn zak heeft wordt er bij hem thuis niet ingebroken. Gepaste scepticisme moet echter worden aangewend als het magisch denken

te uitbundig wordt, zoals het geloof in paranormale verschijnselen, in astrologie of in reïncarnatie (“ik ben in een vorig leven de hertog van Wellington geweest” – nooit waren ze eens een dienstmeid die van ’s morgens vroeg tot ’s avonds laat moest sloven en draven, of een eenvoudige boerenknecht, of een folteraar van de Inquisitie. Ook Marie-Antoinette, de Franse koningin die onder de guillotine eindigde, is niet zo populair in die branche). En wat vindt u van het voorspellen van de uitslagen van belangrijke voetbalwedstrijden door een inktvis?

Natuur: alles en allen, ook wij mensen, maken er deel van uit. Al wat wij doen valt er dus ook onder, het zit in onze natuur die deel van het grote geheel is. Kunnen wij mensen ook tegen de natuur handelen, bijvoorbeeld in de grootscheepse roofbouw die wij op de aarde plegen? Dat is een interessant onderwerp voor discussie.

Oerknal: de oorsprong van het heelal. Volgens de gangbare theorie zou een compacte, niet heel omvangrijke kern met een zeer hoge temperatuur en dichtheid ongeveer 13,7 miljard jaar geleden uiteengespat zijn en zich tot oneindige afstanden verspreid hebben. Deze theorie biedt de beste verklaring voor veel waarnemingen (uitdijend heelal, verdeling van de materie, kosmische straling). Veel later, in de verre toekomst, zou het heelal weer kunnen inkrimpen en deze “cyclus” zou zich kunnen herhalen. Ons zonnestelsel is veel later ontstaan en vormt een miniem onderdeelje van de kosmos. De aarde is de derde planeet ervan. Het is allemaal wel te begrijpen, maar zich dit indenken, zich er een voorstelling van maken kan men niet – van afstanden van miljarden lichtjaren bijvoorbeeld. Of van zwarte gaten, of van antimaterie.

Paleontologie bestudeert de oude levensvormen, de biologie van het verleden aan de hand van skelet- en andere resten, fossielen, plantendelen en kennis van de geologie. Ze heeft het mogelijk gemaakt het ontstaan van soorten te verklaren, afstammelingen na te gaan en stambomen op te stellen. Daarmee is de paleontologie een van de steunpilaren van de evolutieleer en heeft zij als weinig andere takken van wetenschap bijgedragen tot het ontkrachten van verhalen uit de bijbel en de koran, met name van de scheppingsmythen.

Quantummechanica biedt verklaringen voor de meeste atomaire en subatomaire verschijnselen die wij kennen: de interactie van elementaire deeltjes, straling, de vier fundamentele natuurkrachten. Het voert te ver om er hier nader op in te gaan, voor zover een niet-fysicus het al begrijpen kan, en daarom is het misschien beter om er iets in beeldspraak over te zeggen, getransponeerd naar de schaal van het blote oog. Het is alsof men een hoge, eindeloos lijkende zaal betreedt met aan weerskanten prachtige nissen, waarin nooit geziene beelden staan die je treffen door hun schoonheid en harmonie. Een scherpe begrenzing is er niet, het verschiet wijkt bij het voortgaan.

Rede: een woord met meer betekenissen. Ons gaat het vooral om het verstandelijk vermogen, logisch redeneren, onderscheid maken, de dingen in hun verband zien. De rede pleit voor gematigdheid, voor rekening houden met, voor nauwkeurig onderzoek naar oorzaak en gevolg. Sinds wij uit de bomen naar beneden kwamen en op de savanne gingen rondlopen is de rede een van de voornaamste instrumenten geweest om ons te handhaven, de wereld te beheersen en naar onze hand te zetten. Rede en religie zijn elkaars tegenpolen.

Stof: in de betekenis van materie. Het is verwonderlijk dat zo veel mensen, ook hoog opgeleide, denken dat geestelijke activiteit zich kan voordoen zonder (levende) materie. In dit verband zou ik een van de weinige ware uitspraken uit de bijbel willen citeren: “*Stof zijt gij en tot stof zult gij wederkeren.*” (Gen. 3:19) Het lijkt of joden en christenen daar in de loop der tijden weinig waarde aan hebben toegekend, al konden ze er in praktische zin natuurlijk niet omheen.

En: het wordt gezegd door hun eigen god ...

Theorie: om een fenomeen te verklaren stelt men een hypothese op. Die kan (meestal) getoetst of gefalsificeerd worden. Als het om meer hypothesen ter verklaring van meer fenomenen gaat, die soms ogenschijnlijk geen samenhang vertonen, kan er een verbindende visie ontstaan: de theorie (van Grieks *theorein* = zien, beschouwen, beoordelen). Een goede theorie laat ook voorspellingen toe. Veel mensen hebben theorieën, maar wensen ze niet te toetsen. Een bekend voorbeeld hiervan zijn complottheorieën.

Utopie, zo genoemd naar het beroemde boek *Utopia* van Thomas More (1516). In deze vroeg zestiende eeuwse fantasie wordt een eiland beschreven waarop zich een ideale staat bevindt. Deze kent geen privé-bezit of geld, de inwoners moeten zelfs om de tien jaar van woning wisselen en in de landbouw of in een bedrijf werken, met uitzondering van degenen die tot een studie worden toegelaten. Slaven (of krijgsgevangenen) en misdadigers doen het zware werk, geholpen door mensen met godsdienstige motieven. Goederen en voedsel worden opgeslagen in openbare magazijnen, waaruit gezinshoofden mogen nemen wat zij nodig hebben. Klederdracht en leefwijze zijn zo veel mogelijk gelijk. Later heeft zich een stroming in de literatuur en de politiek ontwikkeld die onder die naam ideale samenlevingen beschrijft. In de taal is er een bijklank van “onwezenlijke fictie” ontstaan, maar het is bemoedigend dat mensen al eeuwenlang hebben ingezien hoe onvolmaakt de wereld waarin zij leefden was/is en zich een betere maatschappij hebben voorgesteld. Ook liberalisme, socialisme en anarchisme zijn in zekere zin utopieën.

Vrijheid: een van de meest misbruikte woorden in onze taal. Voor de een betekent het de vrijheid om te plunderen, te liegen, te bedriegen en uit te buiten. Voor een ander kan het gaan om de vrijheid van meningsuiting, van godsdienst en levensbeschouwing, keuzes, zelfbeschikking. Ergens daar tussenin liggen nog veel meer vrijheden. Tal van revoluties zijn begonnen als strijd voor de vrijheid, maar in een dictatuur geëindigd. Men zou kunnen zeggen: ieder zijn vrijheid, maar zo eenvoudig is het niet. Ethisch gezien is de ene vrijheid de andere niet, en zeker niet de vrijheid die ten koste gaat van de vrijheid van anderen.

Wetenschap. Wat zij ons door haar opbloei sinds de Renaissance (met name in het Westen) gebracht heeft aan levensduur, gezondheid, techniek, communicatie en kennis in het algemeen, is nauwelijks te bevatten. Haar fundamenteën – controleerbaarheid, verifieerbaarheid, reproduceerbaarheid van resultaten – zijn een triomf van het rationele denken. De godsdiensten hebben daar, zacht gezegd, niet aan bijgedragen. In veel gevallen hebben zij wetenschappelijke vooruitgang nadrukkelijk tegengewerkt en doen dat nog. Het kostte de Rooms-katholieke Kerk meer dan drie

en een halve eeuw om toe te geven dat Galileï toch gelijk had gehad. En hoeveel gelovigen zijn niet nog steeds aanhangers van het creationisme?

Xenofobie, vreemdelingenhaat, berust op een oeroud, evolutionair begrijpelijk instinct. Helemaal consequent erin is men niet: er zijn culturen waar men tegenover vreemden heel gastvrij is (mits het er niet te veel zijn...) In moderne maatschappijen vergiftigt xenofobie, met haar broertjes racisme en nationalisme, menigmaal de verhoudingen, tot massamoord aan toe. Onderkennen en bestrijden is het enige wat de vrijdenker eraan doen kan. Anderzijds mogen aan "nieuwkomers" ook bepaalde eisen worden gesteld.

IJstijd. Er zijn er vele geweest, vooral in het Pleistoceen (1,8 miljoen jaar tot 0,01 miljoen jaar geleden) en het merkwaardige is, dat voor zover het geologisch kan worden nagegaan, de verdeling zeer onregelmatig is. Naast perioden waarin ijstijden elkaar met "korte" tussenpozen opvolgen zijn er ook langere tijdvakken zonder landijs vanuit de polen geweest. Dit is nog niet afdoende verklaard. Er blijken vele factoren invloed op afkoeling en opwarming van de aarde uit te

oefenen, waarvan het CO₂-gehalte van de atmosfeer er slechts een is. Wij moeten dit in gedachte houden als we ons zorgen maken over het broeikaseffect en de opwarming van de aarde, die overigens wetenschappelijk onomstotelijk vaststaan. Langetermijneffecten zijn hierdoor niet zonder een ruime mate van onzekerheid te voorspellen.

Zenuwstelsel. Met het centrale deel, en daarvan de hersenen, leest u deze tekst, begrijpt u hem (als u Nederlands kent, of bij geval een van de andere 7000 talen), vermaakt of ergert hij u, of laat hij u koud. Daar, in de hersenen, zit het allemaal: bewustzijn, eigenschappen, herinneringen, kennis, ervaring, creativiteit, haat, woede, angst, liefde, dromen ... En de inhoud is bij al die ruim zes miljard mensen verschillend, in tegenstelling tot vorm en bouw van het brein. Die zijn nagenoeg uniform, met alleen wat variatie in grootte en gewicht, zonder enig verband met intelligentie of karakter. De Neanderthalers hadden grotere hersenen dan wij. Een wiskundeknobbel bestaat niet, evenmin als het muziekkwabje. Wel zijn een aantal functionele zones en centra bekend. Veel vragen omtrent de hersenfunctie zullen pas in de toekomst worden beantwoord.

Atheïsme op Internet

<http://atheistmovies.blogspot.com/>
<http://atheistexperience.blogspot.com/>
<http://www.atheisme.eu/nl/>
<http://www.positief-atheisme.nl/>
www.atheisme.eu/nl
www.seculiernieuws.nl
www.deatheist.nl
www.devrijgedachte.nl
www.atheistischebeweging.nl/
www.grootinquisiteur.nl
www.freethinker.nl
www.godvoordommen.nl
www.brights.nl
<http://verlichtingshumanisten.web-log.nl/>
<http://www.human.nl>
<http://atheisme.startpagina.nl>
<http://atheisme.startkabel.nl>

Kort door de bocht

ENNO NUY (1950, Aerdt) is ondernemer en hoofdredacteur De Vrijdenker

Op zijn weblog *Het verraad van links* besteedt Carel Brendel aandacht aan de niet aflatende strijd van een drietal heren dat, onder aanvoering van de ex-

voorzitter van De Vrije Gedachte, een ware kruistocht heeft ontketend tegen met name de huidige voorzitter van het bestuur van De Vrije Gedachte en de hoofdredacteur ('zelfbenoemd' laat men niet na bij iedere gelegenheid te vermelden) van het maandblad De Vrijdenker. Lijkt het er aanvankelijk nog op dat Carel Brendel zich beperkt tot het citeren van de bezwaren van de drie heren tegen bestuur en redactie, gaandeweg neemt hij hun verwijten onverkort over en verklaart hij doodleuk dat de voorzitter van het bestuur voorop loopt bij het promoten van 'zelfcensuur' en noemt hij de redactie van De Vrijdenker een 'censuurmachine' omdat die de euvele moed heeft gehad artikelen van de drie heren te weigeren.

Ronduit ergerlijk wordt het wanneer ook Brendel in een hink-stap-sprong het nu doet voorkomen alsof bestuur en redactie in een kramp schieten als Wilders om de hoek komt kijken en zich laten kennen als lieden die kritiek op de islam fout en racistisch zouden vinden. En jawel, ook Carel Brendel knoopt hier het begrip 'politieke correctheid' aan vast. En zo maakt hij zichzelf tot pleitbezorger van een drietal heren dat in de achterliggende maanden uitblonk in ordinaire scheldpartijen, laster en ongefundeerde beschuldigingen.

Beste Carel, waarom niet even uw oor te luisteren gelegd bij bestuur of redactie? Waarom laat u zich voor het karretje spannen van iemand die iedereen die het waagt een kritische opmerking over Israël te maken, uitmaakt voor antisemit? Waarom de redactie ervan beschuldigen een censuurmachine te zijn waar dat aantoonbaar onjuist is? Waarom niet eerst eens kennis genomen van de bagger die deze drie heren nu al maanden lang over ons uitstorten?

Het is wel opmerkelijk dat het scheldtrio meteen 'censuur' roept als wij weigeren hun vitriool te publiceren om vervolgens hun afschuw te uiten over het feit dat wij wel de euvele moed hadden een kritische reactie op een artikel van een van hen over het vermeende antisemitisme van

Erasmus te plaatsen. Wat riepen de heren toen letterlijk en in koor?: "dit is karaktermoord, deze reactie had nooit geplaatst mogen worden!"

En van Wilders mag iedereen vinden wat hij wil, maar deze boekverbieder kan men bezwaarlijk uitroepen tot de kampioen van de vrijheid van meningsuiting. Laat ons zien, beste Carel, waar wij als redactie bezwaren hebben geuit tegen islamkritiek. Grotere kul is niet denkbaar. Wilders mag van ons vinden wat hij wil en zeggen wat hij wil. Maar wij zijn vooralsnog niet van zins dit maandblad te transformeren tot een spreekbuis van iemand die zijn weg naar de media heel goed weet te vinden. En partijpolitiek willen we al helemaal niet bedrijven. Laat ons zien, beste Carel, waar wij als redactie iemand, die spreekt van de repressieve invloed van het islamfanatisme op de vrijheid van meningsuiting, hebben uitgemaakt voor racist of (crypto-)fascist. Want u lijkt het met die beschuldiging eens te zijn, ook al plaatst u het citaat tussen aanhalingstekens.

Het is waar dat de vrijdenkerij nogal eens blijft steken in botte religiekritiek en dat het dan meestentijds om het christelijk geloof gaat. Maar zo vreemd is dat niet, van dat geloof weten we nu eenmaal iets meer af. En godgeloof is godgeloof. Voor ons maakt het niet uit of dat van een christen, een jood of een moslim komt. Maar dat maakt nog niet iedereen die islamkritiek bezigt tot een vrijdenker, hoe moeilijk deze laatste ook te definiëren valt. En wie politiek-maatschappelijk geïnspireerde kritiek op Wilders heeft, plaatst zich daarmee niet automatisch in het kamp van 'multicultureel links dat niet van islamkritiek zou willen weten'. En toch is dat precies wat hier gebeurt. En u, Carel Brendel, geeft voeding aan dat onzinnige misverstand.

U heeft ferme kritiek op De Vrije Gedachte en met name op haar voorzitter, Anton van Hooff. Dat is uw goed recht en had u zich tot ons gewend, dan zouden wij u een podium voor uw mening geboden hebben. Want censuur, daar houden wij niet van, beste Carel Brendel. Broddelwerk, scheldpartijen en onfatsoen vallen bij ons minder in de smaak. Wie dat censuur wil

noemen, die gaat zijn gang maar. Wij voelen ons daar niet door aangesproken. Als redactie doen wij niet aan (partij)politiek. Binnen de gelederen van de vrijdenkerij treft men het volledige politieke spectrum aan, inclusief aanhangers van Wilders. Geen heterogener club dan De Vrije Gedachte. En zo hoort het ook.

Mogen wij er tot slot nog aan herinneren dat het onze ex-voorzitter zelf was die voorstelde Anton van Hooff tot voorzitter te benoemen? En dat diezelfde ex-voorzitter zich uitputte van Hooff vanaf het moment van diens aantreden te diskwalificeren en te beschimpen? En diezelfde ex-voorzitter laat, zogenaamd per ongeluk, regelmatig e-mailwisselingen die niet voor de buitenwacht bedoeld zijn toch rondsturen zodat wij voor de zoveelste keer kunnen lezen dat hij een van de redacteuren van dit blad een antisemiet vindt. Dat is het allooi waarin wij terecht zijn gekomen.

In de achterliggende maanden hebben wij een lange reeks artikelen geplaatst rond het thema 'beledigen'. Behalve van ondergetekende en Anton van Hooff plaatsten wij artikelen van onder anderen Floris van den Berg, Paul Hopster, Jeroen

Hopster, Jan van der Gaag, Jos van Dijk en Jan Schene over dit onderwerp. Het houdt ons nogal bezig. Aan de ene kant van het spectrum vinden we mensen die menen dat er een recht op beledigen bestaat, aan de andere kant vinden we hen die van mening zijn dat we kunnen volstaan met de vrijheid van meningsuiting.

De laatsten echter worden er bij voortduring van beschuldigd 'fatsoensrakers' te zijn die zich bezondigen aan 'zelfcensuur' en uitblinken in 'politiek correct gedrag' zoals men 'gewoonlijk tegen zegt te komen in multiculturele linkse kringen'. Dit soort simplificaties slaat natuurlijk nergens op. In geen van de door ons geplaatste artikelen kan men lezen dat ook maar iemand overweegt of zou willen voorstellen de belediging te verbieden. En evenzeer is het een jammerlijk misverstand te willen suggereren dat alleen iemand die durft te beledigen het lef zou hebben de waarheid te spreken; dat alleen iemand die durft te beledigen de waarheid kán spreken. Toch is dat precies wat hier aan de hand is: er zijn inderdaad lieden die menen dat alleen zij die beledigen ware vrijdenkers kunnen zijn. Hoe het ook zij, wij voelen er niet voor hen naar de kroon te steken. Ieder het zijne.

Bergrede

JAAP VAN DEN BORN (Nijmegen 1951) beidt zijn tijd

Hier volgt de bergrede:
'Zalig de Zieligen
Zalig de softe
Sensibele miet;

En de kawauwende
Rodomontadische
Zich panaverende
Banjerheer niet'

Terug naar de Middeleeuwen...

JAN BONTJE (Rotterdam 1947) is o.a. columnist; was in de jaren 1970 lid van de redactie van 'De Vrije Gedachte' en is sinds 2007 redacteur van De Vrijdenker. Autodidact.

In Ierland is sinds 1 januari van dit jaar een nieuwe blasfemiewet van kracht. Iedereen die zich 'schuldig' maakt aan 'godslastering' riskeert een boete. *"A person who publishes or utters blasphemous matter shall be guilty of an offence and shall be liable upon conviction on indictment to a fine not exceeding €100,000."* De Nationale Politie (*An Garda Síochána*) heeft zelfs het recht gekregen om iemands huis binnen te dringen als men deze

persoon er sterk van verdenkt blasfemische geschriften in huis te hebben! Zij kan dan deze schrifturen evt. in beslag nemen en Justitie heeft het recht ze te laten vernietigen (doordenkertje: verbranden wordt niet genoemd, dus kennelijk ook niet ontkend?) De nieuwe blasfemiewet is een verdere verscherping van een wet op smaad uit 1961, die in 2006 al eerder was aangescherpt.

In het overwegend Rooms-katholieke Ierland moeten rechters en zelfs de president ook trouw zweren aan 'god'. Van scheiding van Kerk en Staat is dus volstrekt geen sprake. Onze geestverwanten in Ierland willen uiteraard dat deze achterlijke procedure uit de Grondwet wordt geschrapt en dat deze verschrikkelijke wet op 'godslastering' in zijn geheel verdwijnt. Michael Nugent, een Ierse atheïst, vindt dat deze *"middeleeuwse religieuze wetten geen enkele plaats hebben in een moderne lekenstaat, waar de wetten de mensen en niet de ideeën moeten beschermen"* en noemt de nieuwe wet 'idiot' en 'gevaarlijk'. Met zijn formulering raakt hij de kern van de zaak: mensen mag men niet schenden, maar hun ideeën, van welke aard ook, moeten altijd bekritiseerd kunnen worden. Godsdienst is niet meer dan een persoonlijke of collectieve 'hobby' waarbij het kritisch denken - en soms de andersdenkende... - wordt uitgeschakeld.

Desimocratie

LEON WECKE (1932 Wijchen) is polemoloog verbonden aan het Centrum voor conflictanalyse en –management (CICAM) van de Radbouduniversiteit Nijmegen

Desi Bouterse is dan toch gekozen tot president van Suriname. Het was een democratisch proces, waarbij de meerderheid in het parlement beslist heeft. Er was wel een coalitie voor nodig. Maar coalities horen bij het democratisch gebeuren. Weliswaar heeft Bouterse op een democratische wijze het presidentschap van Suriname bereikt, maar dat wil niet zeggen dat dat deel van de buitenwereld, dat zozeer aan democratie hecht, ook verguld is met het resultaat. Democratische procedures graag, maar wel met het door met name het Westen gewenste resultaat. Men kan dat navragen bij Hamas, die de verkiezingen won,

maar niet de acceptatie van de zogenaamde 'internationale gemeenschap'.

Bouterse is een crimineel, ex-coupleger, in Nederland veroordeeld drugshandelaar en vooral hoofdverdachte van de december- en de Moiwana-moorden en nu, na tweemaal gedurende enkele dagen interim-president geweest te zijn, voor vijf jaar regeringsleider én staatshoofd. Nu zijn er nogal wat regeringsleiders en presidenten geweest die zowel in verleden als in heden bepaald geen onbesproken gedrag tentoonspreidden en toch gedurende korte of lange tijd als serieuze medespelers in het politieke

wereldspel door bepaalde staten of die zogenaamde internationale gemeenschap aanvaard werden.

‘De Nederlandse regering veroordeelde de executies (decembermoorden) en schortte de economische hulp op. De Amerikaanse regering deed hetzelfde, hoewel deze steun gering was – ongeveer een miljoen dollar. De politieke, economische en soms militaire banden van de Amerikaanse en Nederlandse regering met repressieve, impopulaire en ondemocratische regimes, zoals Zuid-Afrika, Israël, Indonesië, Zuid-Korea en Chili, die duizenden mensen hebben vermoord, ontzeggen deze twee regeringen het recht om een politiek of moreel oordeel te vellen over het Surinaamse proces’. Het zijn woorden van de oud-ambassadeur van Cuba in Suriname, Osvaldo

Cardenas, in ‘De Revolutie van Sergeanten’. Het was omstreeks eind 1987 dat Willem Oltmans mij belde met de mededeling dat hij iets uitermate belangrijks voor mij had. Iets dat zou passen in onze serie publicaties. Ik was indertijd hoofd van het Studiecentrum voor Vredesvraagstukken van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Het bleek een in het Spaans gesteld manuscript te zijn, wat een Nederlandse uitgave niet vergemakkelijkte. Uiteindelijk heeft de afdeling Spaans van genoemde universiteit het stuk vertaald en heeft Harvey Naarendorp, oud-minister van Buitenlandse Zaken van Suriname, het van een voorwoord voorzien. Osvaldo Cardenas, een marxist van de oude stempel, heeft Bouterse naar de decembermoorden gevraagd. Hij schrijft: ‘Ik zei hem (Bouterse) dat de maatregelen mijns inziens erg drastisch waren en dat ik veronderstelde dat hij dwingende redenen moest hebben gehad om ze te nemen, maar het leek mij dat men een buitenlandse interventie in het land, onder het mom van het beschermen van de Rechten van de Mens, zou kunnen rechtvaardigen

als er nog meer oppositieleden geëxecuteerd zouden worden. Zo’n interventie zou door vele andere landen, waar men de gebeurtenissen van december niet begreep, worden gesteund. Bouterse verzekerde me dat er geen nieuwe executies zouden plaats vinden.’ Hierbij kun je de vraag stellen of iemand die meedeelt in staat te zijn executies geen doorgang te laten vinden ook niet in staat is (en was) om executies te verordonneren.

Bouterse wenst niet naar het verleden te kijken.

Voor een belangrijk deel van zijn jonge kiezers geldt dat deze uiteraard in de toekomst en een betere toekomst meer geïnteresseerd zijn. Voorzien van de presidentiële immuniteit zal ook Nederland moeten gedogen dat hij ons land bezoekt of via ons land reist zonder hem

te arresteren. Maar de vraag is of in een land waar we, als het om zaken van oorlog en vrede gaat, ons niet al te zeer gelegen laten liggen aan het internationaal recht, ook niet in dezen een uitzondering kunnen maken en als het even kan onze bondgenoten ervan overtuigen dat schending van de immuniteit weggestreept kan worden tegen het grotere goed van de bestraffing van meervoudige moord. Dat is wellicht evenzeer in het belang van de ontwikkeling van het internationaal recht. Het internationaal recht is immers geen statische aangelegenheid, maar een proces. Dat Bouterse in de eerstvolgende vijf jaar in Suriname zijn terechte straf zal worden aangezegd, laat staan ondergaan, is immers zeer onwaarschijnlijk of beter onmogelijk. De elf jaren wegens drugshandel zijn in elk geval vastgesteld. Daar kan hij op gepakt worden. Helaas zijn er vele redenen waarom misdadige politici lange tijd, zo niet tot hun levenseinde, vrij kunnen rondlopen - ene Mladic kan u daarover nadere informatie verstrekken.

Rob Tielman, een begeistert humanist

WIM AALTEN (1948) is socioloog en motorrijder. Schrijver van het boek "Motorrijden zonder God".

Boekbespreking van: *Rob Tielman. Een begeistert humanist. Humanistisch erfgoed deel 12. Bert Gasenbeek en Floris van den Berg (redactie)*. Uitgegeven door: Het Humanistisch Archief en Papieren Tijger. 2010, 309 pgs. ISBN 978 90 6728 284 2

“De maatschappelijke werkelijkheid bevindt zich bij voortduring in de spanningsverhouding tussen het bestaande en het mogelijke, waardoor de vraag naar het wenselijke wordt opgeroepen. Als het bestaande onveranderbaar zou zijn, is de vraag naar het wenselijke overbodig geworden. Juist omdat de maatschappelijke werkelijkheid door mensen gemaakt wordt en door mensen veranderd kan worden, speelt de menselijke verantwoordelijkheid een belangrijke rol.”

Deze passage, in 1987 door Rob Tielman uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de sociale en culturele

aspecten van het humanisme aan de Rijksuniversiteit Utrecht, heeft anno 2010 nog niets aan actualiteit ingeboet. Ook nu worstelt de wereld met het bestaande en de mogelijke veranderingen. En ook nu is de menselijke verantwoordelijkheid belangrijk in dat geheel. Het humanisme probeert handen en voeten te geven aan die menselijke verantwoordelijkheid. Daar gaat dit boek over.

Maar laten we beginnen met de hardware, het boek zelf. Het is zo'n lekkere papieren vriend, een beetje zwaarlijvig en goed in de hand liggend. De voorkant is wit met de bekende Humanistisch Archief/Papieren Tijger gekleurde randen. Een foto van Rob Tielman siert het geheel op. Bij nader inzien blijkt de foto geen foto te zijn maar een detail van een schilderij van Wim Heldens. In het boek kom je het hele schilderij tegen. Heel mooi en met een vleugje symboliek.

De 309 pagina's zijn opgedeeld in een deel A en een deel B. In het eerste deel wordt, na een voorwoord van Rein Zunderdorp, over de mens en humanist Rob Tielman geschreven. In een viertal hoofdstukken wordt een beeld geschetst van het leven en het werk van Rob Tielman. In het tweede deel wordt een dertigtal publicaties van de hand van Rob Tielman gepresenteerd. Bert Gasenbeek en Floris van den Berg geven een toelichting op de selectie van de publicaties.

Nog even iets over de ondertitel van dit boek: "Een begeistert humanist". Waarom deze ondertitel? Wat betekent "begeesterd" precies en waarom heeft de redactie van dit boek voor die omschrijving gekozen? Maar even gegoogeld op "begeesterd" en zie hier het resultaat van de eerste de beste link: bevlogen, enthousiast, geanimeerd, gedreven, geestdriftig, geëngageerd, geïnspireerd, levend, toegewijd, vurig, betrokken, bezielend. Je moet het boek lezen om te beseffen dat de ondertitel gewoon helemaal raak is.

De eerste zestig pagina's van het boek zijn voor een aantal schrijvers die hun licht laten schijnen op Rob Tielman en het humanisme. Het voorwoord van Rein Zunderdorp begint met de zin "Weinigen belichamen het humanisme in Nederland zozeer als Rob Tielman." Verderop: "Tielman is een man van nuance én van een utopisch verlangen naar een betere, vrijere en humanere samenleving." Ziehier Rob Tielman in een notendop en ten voeten uit. Al lezend kom je tot de conclusie: Rob Tielman is het humanisme. Het humanisme dat zich, mede dank zij Tielman, als levensbeschouwing een (grondwettelijke) plaats heeft weten te veroveren naast de religies in onze samenleving. En daarmee is ook gelijk het voor vrijdenkers meest controversiële kenmerk van het humanisme genoemd: het humanisme leunt te veel tegen religies aan en is te weinig kritisch in de richting van de godsdiensten. Tielman vraagt zich af: is het humanisme een alternatief zingevingskader, een levensovertuiging of staat het humanisme gelijk aan godsdienstbestrijding? Hij kiest voor het eerste: humanisme is een alternatief zingevingskader en een dynamische levensbeschouwing en hij vindt dat godsdienstkritiek een taak is van De Vrije

Gedachte en niet van het Humanistisch Verbond.
Een helder standpunt.

Het humanisme, zo wordt in het boek omschreven, is een bewust door mensen gemaakte dynamische levensbeschouwing die zich aanpast aan de specifieke omstandigheden van het moment. Dialoog met andersdenkenden maar ook dialoog tussen humanisten onderling is belangrijk. Wat is het verschil met een religie? Een religie is een bewust door mensen gemaakte statische levensbeschouwing die de samenleving in een religieus keurslijf perst. Voor religies is de dialoog met andersdenkenden en de dialoog tussen de gelovigen onderling uit den boze. In het humanisme wordt dialoog juist aangemoedigd. Dit is van grote waarde voor de verdere uitbouw en verdieping van het humanistisch gedachtegoed maar soms ook aanleiding tot grote problemen en onderlinge twist. Ook hierover is in het boek van alles te vinden.

In een uitgebreid artikel schetst Bert Gasenbeek een portret van een gedreven humanistische bestuurder. Het leven en het werk van Rob Tielman worden hier uitgerold als een spannende succesfilm. Zijn jeugd, zijn studie, zijn homoseksualiteit, zijn leven als bestuurder en als wetenschapper worden uitgebreid besproken. Verluchtigd met foto's uit de verschillende levensfasen. Natuurlijk met vele bekende Nederlanders uit de humanistische wereld.

In het artikel wordt de geschiedenis en de ontwikkeling van het humanisme in Nederland en van het Humanistisch Verbond, met de relatief autonome werkstichtingen als HOI, HVO, Hivos, Humanistische Omroep, De Humanist en Socrates, geschetst. De successen, de ups en downs, ze passeren allemaal de revue en worden omstandig toegelicht. Gasenbeek schetst een aantal resultaten en successen van het Humanistisch Verbond in de achter ons liggende decennia. Die zijn natuurlijk niet allemaal alleen op naam van Tielman te schrijven maar zijn rol is groot en inspirerend geweest. Welke resultaten zijn er zoal te noemen?

Ten eerste is er de rol van Tielman op het gebied van de belangenbehartiging. Zijn lobbyen bij maatschappelijke organisaties en de politiek is ongeëvenaard.

Voorts heeft hij gedurende zijn voorzitterschap van 1976 tot 1987 het humanisme een duidelijk

gezicht gegeven. Het ledental van het Humanistisch Verbond groeide in die periode tot boven de 16.000. Ook was er veel aandacht voor specifieke groepen. Er was in die jaren sprake van een verdieping en versterking van de humanistische visie op maatschappelijke en ethische thema's. Tielman kan, aldus Gasenbeek, beschouwd worden als een visionair en koersbepalend voorzitter in deze kwesties. In de publicaties van Tielman, verderop in het boek, wordt duidelijk op welke wijze en volgens welke gedachtelijnen die visie tot stand kwam. In de jaren zeventig en tachtig beijverde Tielman zich, samen met diverse politici, voor de totstandkoming van artikel 1 van de herziene Nederlandse Grondwet. Het resultaat was o.a. dat de Nederlandse Grondwet de eerste ter wereld is waarin de gelijke behandeling van godsdienst en levensbeschouwing is vastgelegd. Van een wat

stoffelijker niveau was het binnenhalen van de deelname van het Humanistisch Verbond aan de Algemene Loterij Nederland. Tot slot wordt de vorming en de start van een eigen levensbeschouwelijke universiteit onder de naam Universiteit voor Humanistiek in Utrecht genoemd.

Ook na beëindiging van zijn voorzitterschap van het Humanistisch Verbond bleef Tielman als bestuurder actief in de humanistische- en homo beweging. Gasenbeek eindigt zijn bijdrage met een paar korte persoonlijke waarnemingen rond de mens Rob Tielman.

Vervolgens wordt in een artikel uit 1979 van Antoinette van Brink en Ton Oostveen, onder de kop "*Rob Tielman: God? Daar laat ik mijn leven niet op stuklopen*" de relatie tussen humanisme en religie aan de orde gesteld. Een citaat: Rob Tielman: "*De meesten van ons zijn atheïst, die het bestaan van God ontkennen, of vaker misschien nog agnosticus: mensen die het bestaan van God bevestigen noch ontkennen. Zelden vindt je anti-theïsten, regelrechte bestrijders van het godsgeloof onder ons. Voor de humanist is de stelligheid waarmee beweerd wordt dat God bestaat even onzinnig als de stelligheid waarmee gezegd wordt dat hij niet bestaat. We houden ons daar niet mee bezig. Als iemand in de discussie God introduceert, dan hou ik op. Daar laat ik mijn leven niet op stuklopen. We zijn niet geïnteresseerd.*"

In dit artikel wordt duidelijk waar het humanisme staat ten opzichte van religies. Natuurlijk is er in de jaren sinds 1979 wel één en ander veranderd en is het humanisme verder ontwikkeld. Hoe die relatie met religies zich heeft ontwikkeld is goed te volgen in de publicaties van Tielman, verderop in het boek. Heel interessant.

In het interview “*Rob Tielman en de religieuze dimensie*” uit 1986 zoekt Huub Oosterhuis de religieuze kant van het humanisme. Rob Tielman verklaart daarin “*Wij erkennen uitdrukkelijk de religieuze dimensie van het menselijk bestaan. Die fundamentele keuze is in 1946 gemaakt en ik ben het daarmee heel erg eens.*” In dit interview wordt duidelijk hoe Tielman en het humanisme op eieren lopen als het gaat om de relatie tot religies.

Het laatste artikel, getiteld “*Het recht op individuele zelfbeschikking, humanisme volgens Rob Tielman*” is van de hand van Floris van den Berg en behandelt een voor het humanisme belangrijk onderwerp, het zelfbeschikkingsrecht. Rob Tielman heeft zich door de jaren heen voortdurend ingezet om het recht op zelfbeschikking, in Nederland en daarbuiten, te bevorderen en te verdedigen. Van den Berg citeert Tielman: “*Humanisten gaan er van uit dat mensen in staat zijn zelf zin en vorm te geven aan hun bestaan zonder het zelfbeschikkingsrecht van anderen aan te tasten. (...) Ons bestaan is niet bij voorbaat zinvol of zinloos maar wordt door onszelf zinvol gemaakt. (...) Wat maken wij met onze vrijheid en verantwoordelijkheid daadwerkelijk waar van het ideaal om een menswaardiger wereld tot stand te brengen?*”

Tielman gaat uit van het recht op individuele zelfbeschikking, ofwel autonomie, wat wil zeggen dat mensen zelf mogen bepalen hoe zij hun leven vorm willen geven, zonder dat zij daarmee schade aan anderen toebrengen. “*Vrijheid,*” zo betoogt Tielman, “*is vanuit humanistisch oogpunt niet de afwezigheid van dwang, maar de aanwezigheid van het vermogen zelf keuzes te maken.*”

Het gaat Tielman er om een humane samenleving te creëren waarin het recht op zelfbeschikking centraal staat. Het Humanistisch Verbond heeft geen kinderen als leden. Dit in tegenstelling tot de meeste religieuzen die hun kinderen bij geboorte inlijven bij hun club, door initiatie riten als doop, of, erger, besnijdenis.

Floris van den Berg stelt een aantal belangrijke vragen m.b.t. zelfbeschikkingsrecht: wat zijn de

voorwaarden waaronder mensen zelf keuzes kunnen maken? Wanneer is er sprake van autonomie en zelfbeschikking?

Om een autonome keuze te kunnen maken zijn ten minste drie voorwaarden nodig: 1) afwezigheid van dwang en dreiging van sancties (zoals sociocide in het geval van afvalligheid in sommige religies), 2) voldoende en eerlijke informatie over de keuze mogelijkheden, 3) geen indoctrinatie en hersenspoeling op jeugdige leeftijd.

De samenleving, zo schetst van den Berg, moet aan nogal wat voorwaarden voldoen wil het recht op zelfbeschikking voor iedereen bereikbaar worden.

Met betrekking tot punt 3) kreeg ik in de weken dat ik deze recensie schreef nog een aardig voorbeeld zo maar in de schoot geworpen. Een meisje van vier jaar vraagt aan haar grootvader: “mensen die dood zijn gegaan worden in de grond gestopt en even later zitten ze in de hemel. Hoe kan dat nou weer?” De grootvader verbaasde zich over zo’n slimme vraag van zo’n jong kind. En hij zat ook wel een beetje met de vraag van zijn kleindochter, hoe moest hij hier op antwoorden? Voor mij is het een voorbeeld van hoe kinderen nog onbevangen vragen stellen die geïndoctrineerde (gelovige) mensen zich al lang niet meer stellen. Zij zijn in het stadium beland dat ze dergelijke onzin gewoon voor waar aannemen. En dan is een kindervraag ineens heel moeilijk.

Floris van den Berg stelt in zijn artikel dat zo’n beetje de hele politieke actielijst van humanisten en vrijdenkers in Nederland gerealiseerd is, met name de grondwettelijke gelijke behandeling van godsdienst en levensbeschouwing. Maar ook de vrijheid om te kiezen voor abortus, de mogelijkheid voor euthanasie, stamcelonderzoek en het rookverbod, het homohuwelijk, de adoptiewetgeving (nu ook voor personen van hetzelfde geslacht), de echtscheidingswetgeving en de legalisering van softdrugs. Er is veel bereikt. Toch, zo waarschuwt van den Berg, is het belangrijk om voor ogen te houden dat deze utopie van het zelfbeschikkingsrecht geen garantie biedt voor de toekomst. Te allen tijde bestaat er de kans dat conservatieven en religieuzen de vrijheden weer terugdraaien. Het nut van humanistische organisaties is erin gelegen om deze vrijheden te consolideren. Vrijheid is nooit vanzelfsprekend. Over de bedreigingen van die

vrijheid is nog heel wat te zeggen en dat doet Floris van den Berg dan ook.

Hij besluit zijn interessante hoofdstuk met een aantal uitdagende opmerkingen over de verschillen dan wel overeenkomsten tussen vrijdenkers en humanisten.

Na de eerste 60 pagina's van het boek is het podium voor Rob Tielman. Ruim dertig publicaties van zijn hand geven een heel goed beeld van de geschiedenis van het humanisme in Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Als je dat leest besef je pas hoe gigantisch de bijdrage van Tielman is geweest.

Ik heb al die artikelen met heel veel interesse, soms ook ademloos en heel af en toe met kromme tenen, gelezen. Maar ze zijn zonder uitzondering boeiend.

Bert Gasenbeek en Floris van den Berg lichten in een kort voorwoord hun selectie toe. Er is uit het wel zeer uitgebreide oeuvre van Tielman gekozen voor publicaties met de nadruk op het humanisme maar ze hebben ook publicaties gekozen op het gebied van onderwijs en homo-emancipatie, waarin een duidelijke verbinding gemaakt wordt met Tielman's humanistische uitgangspunten.

U zult in deze publicaties het begrip zelfbeschikking(srecht) en ook het statement "vrijheid is vanuit humanistisch oogpunt niet de afwezigheid van dwang, maar de aanwezigheid van het vermogen zelf keuzes te maken" regelmatig tegenkomen.

Ik laat het aan de lezer over om zelf in deze zee van warmte, rede, visie en menselijkheid te duiken. En zich te baden in de weelde van al dat humanistisch zoeken, geworstel en geluk.

Tot slot. Als vrijdenker zoek ik altijd naar de visie van mensen en bewegingen met betrekking tot religie. Dat doe ik ook in boeken. En wat heeft dit boek me geleerd over de visie van het humanisme als het om de collega levensbeschouwingen gaat? Want, dat heb ik er wel uit opgestoken, het humanisme stelt zich, als het om publieke erkenning gaat, op één lijn met de verschillende religies. Dat is een bewuste keuze, om zowel inhoudelijke, politieke als financiële redenen. Het humanisme kiest niet voor religiekritiek, dat laat men aan anderen over, bij voorbeeld aan De Vrije Gedachte.

Rob Tielman in een interview uit 1994: *"Er wordt tegenwoordig nergens zo veel over godsdienst gesproken als in antigodsdienstige kringen. Pas als humanisten de godsvraag als irrelevant terzijde hebben geschoven en hebben vervangen*

door de vraag hoe wij de zelfbeschikking vorm kunnen geven, pas dan is er sprake van een werkelijke bevrijding van theocratie. Humanisten beseffen dat men niet kan volstaan met het bestrijden van godsdienst maar dat men een zingevend alternatief zal moeten bieden."

Dat laatste ben ik met Tielman eens. Maar de prangende vraag is, zeker in het huidige tijdsgewricht, wat kan er dan voor zorgen dat de godsvraag in deze wereldwijde samenleving irrelevant wordt? Alleen het zoeken naar de wijze waarop we zingeving vorm geven lijkt mij niet voldoende. Hoe bestrijden we de leugen van de religie op een wijze waarbij het ontmaskeren van de leugen leidt tot realistische inzichten en een seculiere, vreedzame samenleving?

Binnen het humanisme wordt de leugen van de religie niet aan de kaak gesteld. In een publicatie uit 1999 zegt Rob Tielman: *"Grondwet en onderwijswetgeving zijn onverkort op alle scholen van toepassing. Dat betekent dat godsdienstige opvattingen er niet toe mogen leiden dat feitelijke onjuistheden worden onderwezen over andersdenkenden, vrouwen en homoseksuelen."*

Ik verbaas me over zo'n uitspraak. Waarom zwijgt het humanisme over religieus onderwijs? Mogen er wel feitelijke onjuistheden en leugens worden onderwezen over dingen die niet bestaan zoals god en de hemel, over engelen, de hel en de duivel? Over een maagd die zonder seksueel contact een kind baart van een oude man met een baard die in de hemel woont? Een kind dat overigens op latere leeftijd vele wonderen zou verrichten en vervolgens vermoord zou worden. En als klap op de vuurpijl uit de dood zou opstaan en naar de hemel zou opstijgen om die oude man met baard te ontmoeten. En wat te denken over de leugens die in het onderwijs verkondigd worden over het wereldwijde religieuze onderdrukkingssysteem? Ik vind dat dat ook niet kan in het onderwijs.

Ik ben er dan ook voorstander van dat in ons onderwijs een lesprogramma wordt ontwikkeld over de leugen van de religie en waar dit door de eeuwen heen toe geleid heeft. Dat dat (nog) niet binnen het aanbod van het humanistisch vormingsonderwijs past, begrijp ik. Toch pleit ik er voor dat het humanisme meer afstand neemt van religie. De tijd is er rijp voor. Het humanisme, als niet religieuze levensbeschouwing, mag rustig hardop zeggen dat religies valse levensbeschouwingen zijn.

Ik heb dit boek met veel plezier gelezen. Het geeft een indringend beeld van de mens, de wetenschapper, de bestuurder en de publicist Rob Tielman. En van het humanisme. En achteraf stel ik mij de vraag: "Waarom twijfel ik soms toch in mijn beoordeling van het humanisme. En hoe zit het met de menselijke verantwoordelijkheid waarvan in de eerste zinnen van deze boekbespreking sprake is?" Het humanisme is voor mij een belangrijke en positieve

wereldbeweging waarin ik veel terugvind van de wijze waarop ik naar de samenleving kijk. De belangrijke plaats die de menselijke verantwoordelijkheid in deze levensbeschouwing inneemt is volkomen terecht. Het humanisme neemt de mens serieus. Maar als vrijdenker mis ik de religiekritiek. Want religiekritiek is ook een menselijke verantwoordelijkheid.

Allah bestaat niet!

MARCEL KLEIN (1972, Stadskanaal) ondernemer

Telkens wanneer fundamentalisten ongelovigen onthoofden en afvalligen stenigen in de naam van allah, en telkens

wanneer hysterische ayatollahs vanuit hun moskeeën fatwa's uitroepen tegen de ongelovigen die het wagen om de islam te bespotten, vraag ik mij af: wat is de oorzaak van al die redeloze agressie en haat? Volgens velen ligt de oorzaak van deze haat bij columnisten, tekenaars van spotprenten, rechtse politici en andere critici van de islam. Ik betwijfel dit ten zeerste en vermoed dat er een veel belangrijkere oorzaak aan ten grondslag ligt.

Bijna dagelijks worden veel gelovigen geconfronteerd met harde feiten die het bestaan van allah uiterst twijfelachtig maken. Dagelijks lijden miljoenen mensen honger en vaak worden gebieden waar veel moslims wonen getroffen door aardbevingen, epidemieën en orkanen, en allah doet niets. Allah doet niets zichtbaars om zijn volgelingen te helpen, zelfs niet wanneer het gestamp van de Amerikaanse en Israëlische soldatenlaarzen door hun straten weerklinkt, of zware tanks en bulldozers de muren van hun huizen en moskeeën op hun grondvesten doen schudden wanneer deze de islamitische steden komen binnenrollen. Miljoenen moslims zijn in oorlog. Niet alleen met christenen, heidenen en joden, maar ook met elkaar. Allah lijkt niet in staat te zijn om zijn onderdanen te inspireren tot vreedzaam gedrag, al was het alleen maar om vrede en saamhorigheid binnen de eigen gelederen te behouden. Weinig gelovigen zullen het toegeven, maar ik denk dat de flegmatische aard van het 'opperwezen', zijn zwijgzaamheid en

passiviteit, en de genadeloze willekeur waarmee gelovigen én ongelovigen worden 'bestraft' en 'beloond' door de grillen der natuur, vele gelovigen ernstige hoofdbrekens bezorgen. Het is een bekend gegeven dat innerlijke spanningen hoog kunnen oplopen wanneer overtuigingen botsen met de harde dagelijkse realiteit, of met de meningen van anderen. Dergelijke gemoedstoestanden staan in de psychologie bekend onder de term 'cognitieve dissonantie.' Hoe meer belang men hecht aan een overtuiging, des te onaangener voelt men zich wanneer men geconfronteerd wordt met bewijsmateriaal, feiten en meningen die met de overtuiging in conflict zijn. Cognitieve dissonantie kan gereduceerd worden door de bestaande overtuiging aan te passen, of door een geheel nieuwe overtuiging aan te nemen. Voor de dogmatische fundamentalist is dit geen optie. Hij zal koste wat kost zijn dierbare overtuiging in stand trachten te houden.

Sommige dogmatici kiezen ervoor om zich volledig af te sluiten van de buitenwereld. Dit is geen effectieve strategie, want voor de dagelijkse realiteit kan men niet wegllopen, en in dit hoogtechnologische tijdperk is het bijna onmogelijk om geheel gevrijwaard te zijn van de opvattingen van anderen. Daarom leggen fundamentalisten vaak een obsessieve bekeringsdrang aan de dag. Omdat het aanpassen of opgeven van de geliefde overtuiging niet tot de mogelijkheden behoort, probeert men de tegenstrijdigheid tussen de eigen opvatting en die van de ander te verminderen, door de ander te bekeren. Maar dit zal bij de fundamentalist slechts

uitlopen op een eindeloze herhaling van teleurstellingen, want keer op keer zal hij geconfronteerd worden met mensen die weigeren om de islam te omarmen, mensen die de islam bekritiseren en mensen die de islam vaarwel zeggen.

Daarom rest de extremist nog maar één mogelijkheid om de dissonantie op te heffen: het toepassen van psychisch of fysiek geweld. Bedreig de ongelovigen en afvalligen met eeuwige marteling en pijn in het hiernamaals, behandel hen als tweederangsburgers en laat ze belastingen betalen ('Jizya', zoals ook in surah 9:29 van de Koran staat aangegeven *), en als ze hier niet mee akkoord gaan, sluit ze dan op of breng ze ter dood. Dat is de praktijk in veel islamitische landen. Er is vrijwel geen islamitisch land op de wereld waar mensen openlijk hun twijfel omtrent het bestaan van allah mogen uitspreken zonder voor hun leven te moeten vrezen. En zelfs in niet-islamitische landen moet de ongelovige zich gedeisd houden. Als hij zich te luid uitspreekt roepen pleitbezorgers van het bijgeloof fatwa's over hem uit, of zetten geldprijzen op zijn hoofd.

Triest is de geestesgesteldheid van de fundamentalist die kiest voor dit gewelddadige pad. Hij beseft niet dat hij de slaaf is van zijn emotionele gehechtheid aan een achterhaald geloof. Hij beseft niet dat hij zich in een neerwaartse spiraal bevindt, want door zijn geloof met geweld aan anderen op te dringen en door

afvalligen te vervolgen, maakt hij zijn standpunt des te ongeloofwaardiger en de dissonantie zal alleen maar vermeederen. Hij verschilt niet van de alcoholist die het leven niet aan kan, naar de fles grijpt, en tijdens de schaarse momenten dat hij nuchter is merkt dat zijn problemen alleen maar groter zijn geworden. En zoals de alcoholist dan steeds meer gaat drinken, zo zal de gewelddadige fundamentalist steeds waanzinniger en ongeloofwaardiger worden. Een god die jihadstrijders nodig heeft om zijn vijanden te vernietigen komt namelijk niet geloofwaardig over, en een god die beulen nodig heeft om mensen aan zich te binden kan door een intelligent mens niet serieus genomen worden. Niet de ongelovige is de grootste vijand van de islam, maar de imams en terroristen die hem bedreigen, vervolgen en vermoorden. Het onthoofde lichaam van de ongelovige en de striemen op de rug van de afvallige vormen het bewijs, en de jihadstrijder met het zwaard en de beul met zijn knoet zijn degenen die het bewijs leveren, althans, dat is mijn stelligste overtuiging: **allah bestaat niet!**

**) 9:29 Bestrijd diegenen onder de mensen van het Boek, die in Allah noch in de laatste Dag geloven, noch voor onwettig houden wat Allah en Zijn boodschapper voor onwettig hebben verklaard, noch de ware godsdienst belijden totdat zij de belasting met eigen hand betalen, terwijl zij onderdanig zijn.'*

The Secular Outlook

FLORIS VAN DEN BERG (1973) is filosoof, bestuurslid van De Vrije Gedachte en Executive Director van de seculier humanistische denk tank Center for Inquiry Low Countries

Boekbespreking van: Paul Cliteur, *The Secular Outlook. In Defense of Moral and Political Secularism*, Wiley-Blackwell, London, 2010, 317 pgs.

Beste Job,
Een filosofische les aan Job Cohen en de andere fellow travellers van het islamisme

Wie eenmaal de stelling heeft ingenomen dat religie liefde en vrede is, zoals door het lezen van het werk van de ex-non Karin Armstrong, is schijnbaar met geen mogelijkheid van gedachten te veranderen. In de wetenschapsfilosofie spreekt men van immunitatiestrategieën wanneer mensen

een onhoudbare stelling staande proberen te houden met nepargumenten en omtrekkende bewegen. Toch kan een filosoof weinig anders dan proberen met behulp van de rede en door middel van argumenteren andersdenkenden te overtuigen. Filosoof Paul Cliteur doet precies dat

in zijn doorwrochte pleidooi voor secularisme. Oud-burgemeester, thans fractievoorzitter van de PvdA, Job Cohen is het prototype van de *fellow traveller* van het islamisme. Hoewel zelf seculier biedt hij ruimte aan islamisten door gelovigen als gelovigen met open armen te ontvangen en ze, in de hoedanigheid van burgermeester van Amsterdam, te subsidiëren en daarmee ruimte te geven voor hun intolerantie. Toen ik de index van *The Secular Outlook* inkeek zag ik tot mijn verbazing dat Job Cohen in het boek niet genoemd wordt. Dat heb ik er dus zelf ingelezen. Het gaat erom dat er een nieuw soort *fellow traveller* is: de *fellow traveller* van het islamisme. In de jaren 60 en 70 van de vorige eeuw sloten *fellow travellers* hun ogen voor de totalitaire kanten van het communisme zoals dat onder de dictators Stalin, Mao en Pol Pot gestalte kreeg. De filosoof Jean-Paul Sartre was het icoon van de linkse blindheid voor de kwade kanten van het communisme. Het lijkt erop alsof met name linkse intellectuelen vatbaar zijn voor *fellow travellership*. Het probleem is thans dat dit van invloed is op beleid. Cliteur, in de traditie van de Franse liberaal Raymond Aaron, waarschuwt voor de donkere kant van religie, bekritiseert de *fellow travellers* en hij houdt een pleidooi voor een open samenleving waarin de vrijheid van het individu centraal staat en die steunt op seculiere principes.

Hoewel het woord secularisme in het publieke debat vaak wordt gebruikt is lang niet altijd duidelijk wat er met het begrip bedoeld wordt. Filosoof Paul Cliteur verhelpt dit euvel met zijn (eerste Engelstalig) boek *The Secular Outlook* waarin hij het begrip secularisme haarfijn analyseert. Om the beginnen wijst hij op het onderscheid tussen secularisme en secularisering. Secularisering is een (sociologisch) proces over de afnemende mate van invloed van religie op de samenleving. Secularisme is een (politiek) filosofisch begrip over staatsinrichting en de grondslag van de moraal. Cliteur werkt het onderscheid, afkomstig uit mijn boek *Hoe komen we van religie af? Een ongemakkelijke liberale paradox* (2009), tussen politiek en moreel secularisme uit. Politiek secularisme betreft de

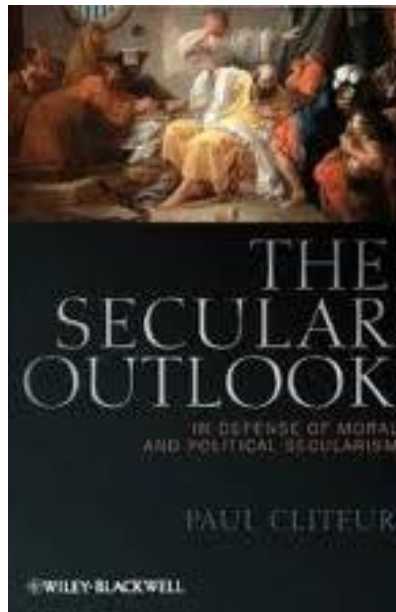
scheiding tussen religie en staat. Met moreel secularisme wordt bedoeld dat de moraal niet op religie wordt gegrondvest.

Cliteur bepleit het belang van een strikte scheiding tussen staat en religie, en tussen moraal en religie; met andere woorden, een seculier wereldbeeld behelst zowel *moreel* als *politiek* secularisme. De vorm van secularisme die Cliteur bepleit is zodoende een vorm van sterk secularisme. Liberalen hebben moeite met de rol van religie, en specifiek islam, in de samenleving. De dominante liberale stroming is multiculturalisme: in een samenleving worden verschillende religies evenveel gesteund, gerespecteerd en getolereerd. Het grote probleem met het liberale multiculturele model is, dat onder de vlag van

tolerantie intolerantie getolereerd wordt. Het multiculturele model werkt verzuiling in de hand. In een samenleving worden individuen in een zuil opgesloten waar ze toevallig geboren zijn, en dat kan dus ook een illiberale zuil zijn, waarin vrouwen en homoseksuelen worden onderdrukt.

The Secular Outlook is een post 9/11 boek, of preciezer een post-Van Gogh boek. Cliteurs centrale stelling is dat het gevaar van religieus, en met name islamistisch, terrorisme niet serieus genoeg genomen wordt. Cliteur is bezorgd over de (met

name linkse) intellectuelen (die zelf meestal niet gelovig zijn) die van mening zijn dat religie per definitie alleen mooi, goed, vreedzaam en rechtvaardig is en dat als er mensen zijn die in naam van religie terroristische aanslagen plegen of anderszins intolerant zijn, dat deze lieden de vreedzame religie gekaapt hebben of misbruiken. Cliteur is van mening dat dit een mythe is en hij doet veel moeite om aan te tonen dat religie, en hij beperkt zich tot christendom, jodendom en islam, wel degelijk aanknopingspunten biedt om geweld en terrorisme te rechtvaardigen en te motiveren. Cliteur gaat naar de bron terug en vindt in de zogenaamde heilige geschriften gruwelijke verhalen, zoals het verhaal van Abraham die bereid is zijn zoon te doden zodra hij meent dat god dat van hem vraagt. Cliteur gaat uitgebreid in op apologieën die worden aangevoerd om aan te

tonen dat ook de gruwelverhalen geïnterpreteerd kunnen worden als vreedzame stichtelijke parabels. Maar Cliteur houdt voet bij stuk: in de geschriften van de drie abrahamitische religies staan tal van verhalen die aan kunnen zetten tot terroristische daden en die ook daadwerkelijk tot inspiratie en rechtvaardiging dienen voor hedendaagse religieuze terroristen. Cliteur wil niet dat de factor religie wordt weggelaten wanneer er beleid wordt gemaakt om terrorisme aan te pakken. Het is een taboe in politiek correct denken om religie aan te wijzen als deel van het probleem. Dit boek past dan ook bij het Nieuwe Atheïsme van Dawkins, Hitchens, Harris, Stenger, Grayling en anderen die allemaal wijzen op de gevaarlijke en negatieve kanten van religie. Dawkins houdt in zijn beroemde boek *The God Delusion* een pleidooi voor atheïsme. Cliteur kiest de politiek filosofische benadering en geeft prioriteit aan secularisme. Toch sluit het atheïsme van Dawkins c.s. naadloos aan bij het secularisme van Cliteur. Cliteur geeft ogenschijnlijk iets meer ruimte aan religie doordat hij discussie over het bestaan van god links laat liggen. In het politiek secularisme is er nog enigszins ruimte voor een private vorm van religie, religie als een vorm van vereniging of club zoals willekeurig welke andere vereniging. Maar Cliteur bepleit ook *moreel* secularisme, dat wil zeggen dat hij het gevaarlijk vindt wanneer mensen hun moraal baseren op religie. Moreel en politiek secularisme is de facto atheïsme, of een zeer liberale progressieve vorm van religie, zoals er in Nederland vele gelovigen, met name vrijzinnig protestanten, zijn die pro mensenrechten zijn, inclusief het homohuwelijk, abortus, euthanasie en de hele lijst met voor religie problematische issues. Wat deze vrijzinnigen dan precies geloven weten zijzelf ook niet.

Cliteur verwerkt in zijn studie een duizelingwekkende hoeveelheid literatuur, dat tot uiting komt in een zeer uitgebreid notenapparaat en bibliografie. Jammer is dat in het boek een concluderend hoofdstuk ontbreekt. Doordat Cliteur de lezer meevoert langs tientallen auteurs uit alle mogelijke hoeken die met veel detail worden bekritiseerd, of als medestander ten tonele

worden gevoerd, bestaat het risico dat de lezer zich geen duidelijke conclusie kan vormen. Volgens mij zou de conclusie van het boek, zoals uit de ondertitel *In defense of moral and political secularism*, kunnen zijn dat 1) theïsme (i.c. jodendom, christendom en islam) de mogelijkheid biedt tot motivatie voor en rechtvaardiging van religieus terrorisme. Theïsme is dus een deel van het probleem, 2) dat veel intellectuelen die gevaarlijke kant van religie pertinent ontkennen (*fellow travellership*), 3) dat deze intellectuelen daarmee een cordon sanitaire vormen rondom de religieuze fanatici die een gevaar vormen voor de democratische rechtstaat en 4) dat een liberale open samenleving waarin de vrijheid van het individu centraal staat moet streven naar een sterke vorm van secularisme, zowel politiek als moreel, 5) dat de traditie van het (georganiseerde) vrijdenken een belangrijke rol speelt en 6) dat de vrijheid van expressie van fundamenteel belang is en dat dit de vrijheid omvat om religie te bekritisseren en te ridiculiseren (dit zijn volgens Cliteur dan ook de twee pijlers van het vrijdenken).

Ik ben benieuwd of Job Cohen als hij het boek uit heeft uitroept: 'Potverdomme, zo heb ik het nog niet bekeken! Religie heeft ook een donkere, gevaarlijke kant. Het is beter om secularisme serieus te nemen! Ik zal toch mijn stem roeren en streven naar een sterkere scheiding tussen religie en staat. Laat ik me om te beginnen eens inzetten om artikel 23 over bijzonder onderwijs af te schaffen. Bedankt Paul, dat je me dat eens haarfijn hebt uitgelegd.' Wat een naïeve gedachte. En frustrerend.

Op zaterdag 16 oktober organiseert CFI Low Countries een (engelstalig) symposium 'The Secular Outlook' ter gelegenheid van het verschijnen van *The Secular Outlook*. Naast Cliteur zullen ook de filosofen Stephen Law en Herman Philipse spreken. Met Dick Metselaar, Rob Tielman, Floris van den Berg en Joep Schrijvers. Tijd: 13.00-17.00 uur. Locatie: Kromme Nieuwegracht 29 te Utrecht. Gratis en vrij toegankelijk

Biggetjesboek

FLORIS VAN DEN BERG (1973) is filosoof, bestuurslid van De Vrije Gedachte en Executive Director van de seculier humanistische denk tank Center for Inquiry Low Countries

Michael Schmidt-Salomon (tekst), Helge Nyncke, Hoe komen we bij God? vroeg het kleine biggetje. Een boek voor iedereen die zich niets laat wijsmaken, Papieren Tijger/ De Vrije Gedachte, Breda/Rotterdam, 2010, vertaald uit het Duits door Frans Bijlsma. Te bestellen voor 15 Euro bij: www.papierentijger.org

‘het Godsgeloof hier op aarde
is tovenarij, van gene waarde.
Rabbijnen, moefti’s, papen
Zijn net als wij slechts, “naakte apen”.
Alleen, zij zien er spoken bij
En zijn met rare kleren blij.’

Lekker leven zonder god *Atheïsme uitgelegd aan kinderen*

‘Het biggetje en het egeltje hadden altijd gedacht dat ze het zo goed hadden dat het niet beter kon gaan dan nu. Tot ze op een dag een goede, misschien wel kwade dag een poster op hun huisjes vonden die daar ’s nachts was opgeplakt en waarop stond: “Wie God niet kent, mist iets!” En omdat ze graag te weten wilden komen wat ze dan misten gingen ze samen op weg om God te vinden.’ En dus gaan het biggetje en het ezeltje langs bij een jood, een christen en een moslim. De rabbijn vertelt dat God ‘zo kwaad geworden was over de mensen dat hij besloot alle leven op aarde te vernietigen.’ “Dat vind ik nou echt heel gemeen!” dacht het biggetje en hij nam zich voor die meneer God eens flink op zijn tenen te trappen als hij hem bij toeval tegenkwam.’ Bij de bisschop eet het biggetje van de schaal met hosties waarop de bisschop woedend wordt: ‘Dat is het vlees van Jezus, die zich voor ons heeft geofferd!’ ‘O, daar kreeg het biggetje het toch te kwaad. [...] Gauw spuugde het biggetje die malle koekjes weer uit en pakte egeltjes hand. “direct wegwezen hier!” riep hij. “Het zijn hier menseneters!”’ In de moskee worden ze ontvangen door een moefti. Om moslim te worden, zo legt de moefti uit moet je vijf keer per dag bidden en je wassen. “Ik ga zeker niet vijfmaal per dag bidden”, zei het egeltje. “Ik heb ook nog andere dingen te doen.” “Dan kun je geen moslim worden”, legde de moefti uit. “Tja, dan houdt het hier op”, meende het egeltje schouderophalend. “Dat zal toch niet

zo erg zijn ...” Hierop wordt de moefti woedend. Geschrokken vluchten egeltje en biggetje de moskee uit. Thuis gekomen bedenken de twee vrienden dat ze niets missen zonder god. “Ach, wat hebben we het toch goed!”, zei het biggetje.’ De waarde van religie wordt schromelijk overschat. Zelfs mensen die zelf niet geloven menen dat het belangrijk is om kennis te nemen van religies en om respect te tonen voor het geloof en voor gelovigen. Dit kleurrijke fraai (politiek incorrect) geïllustreerde kinderboek (waar veel volwassen gelovigen ook hun voordeel mee zouden kunnen doen) laat nog eens zien hoe belachelijk en stupide religie eigenlijk is. Door het maatschappelijke debat over religie en de roep om respect wordt nogal eens uit het oog verloren hoe vreemd en onzinnige de dogma’s en rituelen van religies zijn. Een kinderboek is misschien nog wel sterker dan een doorwrocht filosofisch pleidooi. Michael Schmidt-Salomon, de auteur van het boek, is filosoof en vrijdenker (zo is hij voorzitter van de Duitse vrijdenkersvereniging de Giordano Bruno Stichting). Het dunne boekje biedt veel stof tot nadenken en reflectie. Het boekje kan op vele verschillende manieren gebruikt worden. Ten eerste als kinderboek. Volgens mij hebben kinderen meer aan dit boekje dan aan catechisatie. Dit boekje lijkt me meer dan genoeg kennis over religie. Ik ben benieuwd of dit boekje op scholen voorgelezen zal worden. Ten tweede zwengelt dit boekje debat aan over religieuze opvoeding en onderwijs. Is het niet veel beter om kinderen zonder god te laten, dan hun op te zadelen met allerlei angstwekkende verhalen en (stompzinnige) rituelen? Ten derde worden gelovigen venijnig uitgedaagd hun geloof te verdedigen, want slechts een dun kinderboekje laat al zien hoe problematisch een specifiek geloof is: waarom het ene geloof en niet een ander, bijvoorbeeld?

Vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte geeft, in samenwerking met uitgeverij De Papieren Tijger, dit boekje uit in Nederlandse vertaling. Vrijdenker Frans Bijlsma heeft gezorgd voor een soepele toegankelijke Nederlandse vertaling. De laatste tekening in het boekje, het postscriptum, vind ik meesterlijk. We zien een grote groep mensen van allerlei pluimage,

allemaal spiernaakt (met piemels en plassers), daartussen staan ook de moefti, rabbijn en bisschop (afgebeeld als horen, zien en zwijgen), zij zijn de enigen die zich schamen voor hun naaktheid. Een jongetje houdt een boek omhoog: 'De nieuwe kleren van de keizer en andere sprookjes'):

Rob Arnoldus heeft het moeilijk met de wetenschap.

VICTOR ONRUST (1950) Amsterdam, werkzaam in de ICT, autodidact met academische opleiding.
onrust.volkskrantblog.nl

In "Vrij Denken" (DV 41/6 juli 2010 pp 29-31) heeft Rob Arnoldus kritiek op het manifest dat zou spreken van (dat men

zich in zijn denken moet laten leiden door ...): "een wetenschappelijk verantwoord wereldbeeld en het bestaan van slechts één wetenschappelijke methode". Ik neem aan dat hij daarbij doelt op de volgende zinsnede uit het manifest: "De Vrije Gedachte pleit voor het verspreiden van een wetenschappelijk verantwoord wereldbeeld. Rationaliteit en de wetenschappelijke methode sluiten heel veel uit:...". Er is het een en ander op het manifest en andere formuleringen van de uitgangspunten van DVG aan te merken en er is een commissie ingesteld die zich daar mee bezig houdt. Onder voorwaarde dat Rob Arnoldus zich aanmeldt als lid en dat het bestuur en de andere commissie leden daar mee instemmen zou ik hem best willen uitnodigen aan die commissie deel te nemen.

Maar juist dit punt is een van de zaken die vrij duidelijk, hoewel zeker niet perfect, in het huidige manifest verwoord zijn. Het probleem zit hem in de interpretatie van RA dat "de wetenschappelijke methode" zou staan voor "één wetenschappelijke methode". Volgens mij zijn er vele wetenschappelijke methoden die het kenmerk van wetenschappelijkheid gemeen hebben en daarom mogen worden samengebracht in het overkoepelende begrip "de wetenschappelijke methode". Zeker laat "de wetenschappelijke methode" ruimte over voor debat en twijfel of alles wat onder de noemer wetenschap verkocht wordt daar ook terecht aanspraak op maakt. Terecht wijst Rob er op dat de wereld van de

wetenschap onderhevig is aan dezelfde persoonlijke en maatschappelijke belangen als elke andere tak van sport. Maar er is zoiets als "de wetenschap". Ik denk er over een stuk van Dennett dat daar een goede beschouwing over geeft te vertalen of samen te vatten maar volsta hier met de verwijzing: "Faith in the Truth," (Amnesty Lecture, Oxford, 1997) <http://ase.tufts.edu/cogstud/papers/faithint.htm> De relatie tussen vrijdenken en wetenschap heb ik eerder behandeld in het reeds op Freethinker gepubliceerde "Vrijdenken is Ideologiekritiek"

Vrijdenken is Ideologiekritiek

Een oude kreet uit de jaren 70, daar moeten we voorzichtig mee zijn. Wat versta ik onder ideologiekritiek. Of beter eerst de vraag: wat is ideologie? Ideologie is het stelsel van ideeën waarmee individuen hun leven beleven, hun plaats in de (maatschappelijke) wereld definiëren. In de kern draait het om uitspraken als "Ik ben katholiek", "Ik ben socialist" maar het zou ook kunnen zijn "Ik ben een strijder van het dierenbevrijdingsfront" of "Ik ben maar een eenvoudige boerenlul" (Sjef van Oekel/Wim T Schippers). Een ideologie is het algemene antwoord waarvoor iemand gekozen heeft (of waar iemand in grootgebracht is) op levensvragen. De praktische invloed van de ideologie waarmee iemand zijn leven leeft kan groot zijn, bijvoorbeeld bij dierenbevrijders en godsdienstfanaten, of heel klein, zoals bij ietsisten. Wel moet hier meteen een kanttekening bij: (maatschappelijke) passiviteit, zoals die bij ietsisten veel voor komt, is ook een levenswijze. In die zin is ietsisme een ideologie die wel goed

uitkomt als er een belang is om mensen passief te houden.

Een mens kan niet zonder enige vorm van ideologie. Een bewustzijn, hoe minimaal ook ontwikkeld, moet per definitie zijn plaats in de wereld kennen. Het doel van ideologiekritiek is dus niet een ideologieloos bewustzijn te propageren of te ontwikkelen maar om bestaande ideologieën kritisch te bekijken en zo betere ideologieën te ontdekken of te ontwikkelen. En te stimuleren dat die de plaats van minder goede ideologieën innemen. De kern van deze kritiek bestaat er in te onderzoeken in hoeverre ideologieën ware, verifieerbare antwoorden geven op levensvragen. Ideologiekritiek baseert zich dus op wetenschappelijk kennis. Daarin zit een probleem, want wetenschap is voortgekomen uit ideologie en draagt daar ook nog de sporen van. Omgekeerd doen veel ideologieën pogingen om wetenschappelijke erkenning te krijgen. Dit kan variëren van onderzoek aan de lijkwade van Turijn, de werking van homeopathische middelen tot het geliberaliseerde marktmodel. Het eerste probleem is dan ook om die kennis uit te filteren waar een redelijk bediscussieerde consensus over bestaat dat dit zo ongeveer wel de waarheid van dit moment is. Een brede consensus over de waarheid van de evolutietheorie van Darwin heeft tot gevolg dat het scheppingsverhaal uit de bijbel definitief als dogma of fabel ontmaskerd wordt en dat bijgevolg ideologieën die daar een beroep op doen fout zijn. Het verwerpen van de uit de theorieën van Marx getrokken conclusie “dat de ontwikkeling van het kapitalisme noodzakelijk moet uitmonden in de dominantie van het proletariaat” betekent het einde van de communistische ideologie. Voor dat uitfilteren is het sceptiscisme van groot belang. Hoewel niet

identiek met vrijdenkerij is het wel een noodzakelijke voorwaarde. NB: Dit betekent niet dat mensen die in die ideologie leven daarmee per definitie "fout" (als "fout in de oorlog") zijn.

In het verlengde van het eens worden over hoe ver het staat met de wetenschappelijke waarheid is het ook noodzakelijk het zo veel mogelijk eens te worden over aard en werking van het bewustzijn, en de belangrijkste categorieën van haar functioneren zoals vrije wil en morele oordelen. Zonder inzicht in het functioneren van dat bewustzijn wordt het heel lastig de betere ideologieën van de slechtere te onderscheiden.

Het "vrij" in vrijdenken wil ik laten staan voor het zich bevrijden van ideologieën die gebaseerd zijn op dogma's of dubieuze wetenschappelijke inzichten. Dat "vrij" heeft niets te maken met denken "vrij van welke beïnvloeding dan ook". Dat is niets anders dan doorgeslagen individualisme of anarchisme.

Het vrijheid-blijheid-idee: "iedereen zijn eigen waarheid", waarover een ander niets te zeggen heeft en die ook even goed of slecht is als de waarheid van een ander, is een dominante stroming, ik zou bijna zeggen een dominante ideologie aan het worden. Zij staat haaks op het vrijdenken dat immers gebaseerd is op de rede, en de rede bestaat alleen bij de gratie van de confrontatie van meningen waarbij er één beter, dat wil zeggen "meer waar", is dan de andere. Het daaruit voortvloeiende feit dat de één daar meer aanleg voor heeft of er verder in gevorderd in zou kunnen zijn dan de ander is zo langzamerhand in zich vrijdenkers noemende kringen amper bespreekbaar en daarmee wordt iedere vooruitgang in ons denken geblokkeerd. Dit wordt zo het einde van de vrijdenkerij.

Vooraankondiging

Publieksbijeenkomst ‘Misschien is niets geheel waar, en zelfs dát niet’
Multatuli, vrijdenkers en humanisten

Op 8 december 2010 organiseren het J.P. van Praag Instituut, het Multatuli Genootschap en De Vrije Gedachte tussen 20.00 en 22.00 uur een gevarieerde avond – sprekers, debat, muziek, voordracht etc – rond Multatuli, vrijdenkers en humanisten. De gebeurtenis zal plaats vinden in het gebouw van de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht en zal in goede banen worden geleid door Joep Schrijvers. Er worden nog sprekers aangezocht rond de twee hoofdthema's van de avond, namelijk religiekritiek en zelfbeschikking. Aan het eind van de avond zal er een bundel rond Multatuli, vrijdenkers en humanisten worden gepresenteerd. Voor meer info: Ruth Bijl van Duijvenbode (RvBD@uvh.nl)

Een reis door de Russische geschiedenis

SONJA DE SCHAEPPDRYVER (1947, Erembodegem(België)) lerares ethica, publiciste

Het leven... al die levens, volkeren, revoluties, de dierbaarste gezichten – zij zijn (...) van uiterlijk veranderd en verdwenen. Hun spoor is nauwelijks meer zichtbaar in de genadeloze wervelstormen der gebeurtenissen. Aleksandr Herzen, Feiten en gedachten

De beste dingen komen voort uit toeval. Historica Rachel Polonsky, een Engelse academica die in Moskou woont, ontdekt op een dag dat de flat boven haar ooit heeft toebehoord aan Vjatjeslav Molotov, minister van Buitenlandse Zaken onder Stalin en een van diens trouwste trawanten.

Romanovlaan 3 wordt in de volksmond niet voor niets ‘het mausoleum’ genoemd: in de hoogtijdagen van het communisme gold het immers als het exclusieve domein van de Sovjet elite. Hardheid gold onder bolsjewieken als de hoogste revolutionaire deugd. Stalin noemde zichzelf ‘de man van staal’, de alias van Molotov betekent ‘hamerman’. Churchill beschreef ooit de Russische nummer twee als ‘koud en meedogenloos’ en ‘Nooit heb ik een menselijk wezen ontmoet dat volmakter overeenstemde met het moderne begrip robot.’

Molotov was de man die tijdens de Grote Terreur hoogstpersoonlijk 373 executielijsten met 43.569 namen ondertekende. Ook gaf hij geen krimp toen zijn eigen vrouw later voor jaren naar de Goelag werd gestuurd.

Als Rachel Polonsky van haar bovenbuurman, een Britse bankier die het appartement nu huurt, de sleutels krijgt, ontdekt ze daar niet alleen Molotovs toverlantaarn maar ook de resten van zijn immense bibliotheek. Molotov was naast massamoordenaar ook een gepassioneerd boekenverzamelaar. Hij was gek op Tsjechov, zo blijkt, en ook Dostoevski vond hij een geniaal schrijver.

‘Is er een geheime routemap verborgen in de boeken die iemand in zijn bezit heeft’ vraagt Polonsky zich af. Zo begint Molotovs toverlantaarn. Een reis door de Russische geschiedenis. Molotovs bibliotheek wordt het vertrekpunt van een fascinerende reis. In veertien etappes doorkruist de schrijfster heel Rusland: van Romanovlaan 3 naar Oelan Oede in Siberië, over Novgorod, Rostov aan de Don,

Moermansk en Archangelsk. Ze houdt halt in het onooglijke Taganrog, de geboorteplaats van Tsjechov.

Honger

De vergane glorie van het tsaristische kuuroord Staraja Roessa staat enkel op het programma omdat Dostoevski daar zijn *Duivels* schreef, een visioen van het ongebreidelde despotisme waaraan Rusland ten prooi zou vallen. In Novgorod, ooit de stad van 150.000 iconen, vertelt een monnik aan Polonsky hoe *‘Moedertje Rusland misbruikt is door het Westen’*. Op de verre omzwervingen van de schrijfster raakt Molotov zelf al snel op de achtergrond. Hij was tenslotte ook niet zo’n bijster interessant mens. Zo noemde Trotski hem ‘een ploeteraar’.

In het boek gaat alle aandacht naar de slachtoffers van de terreur. Een man als Varlam Sjalamov, de grootste verteller van de Goelag, komt uitgebreid aan bod. In zijn *Verhalen van Kolyma* verhaalt hij van de hel van de kampen nabij de poolcirkel, waar hij zelf zeventien jaar gevangen zat. In een ander boek wordt zo treffend de almacht van de honger beschreven: *‘hoe die alle gevoelens uit een mens zuigt en beter dan de martelkamer zijn geest breekt.’* Beroemd is het verhaal ‘Cherry brandy’ over de dood van de dichter Osip Mandelstam, die in 1939 omkwam in een Siberisch doorgangskamp. Tijdens zijn leven bezong hij de wonderen van het bestaan: *‘Ik ben de tuinman niet alleen, maar ook de bloem. In de kerker van de wereld sta ik niet alleen’*. Maar op het moment van zijn dood kan hij slechts aan één ding denken: de beschimmelde broodkorst die hij onder zijn matras verborgen heeft.

‘Nergens wordt poëzie zo hoog geschat als in Rusland- je wordt er zelfs voor omgebracht’ schreef Mandelstam ooit met helderziend sarcasme. Hij tekende zijn doodvonnis toen hij een spottend schreef over ‘de man in het

Kremlin' wat een treffende beschrijving van Molotov zou kunnen zijn. Het is opmerkelijk hoe Stalins grauwe en wreedaardige Rusland grossierde in grote dichters. Nooit zingen nachtegaleen zo mooi als in een kooi, lijkt het wel. Denk maar aan het beroemde *Requiem* van Anna Achmatova, een lange treurzang voor de slachtoffers van de Grote Terreur, onder wie haar eigen zoon. De dichteres, die een publicatieverbod had, verbrandde het manuscript uit angst voor repressie, in 1949. Pas jaren na de dood van Stalin zette ze het *Requiem* uit haar geheugen weer op papier. Daarna duurde het nog jaren voor het voor het eerst, in het Westen dan nog, werd gepubliceerd. De Russen kennen het nog altijd niet.

De meeste 'nachtegalendichters' kwamen gruwelijk aan hun einde. Vladimir Majakovski schoot zichzelf in 1930 gedesillusioneerd in het 'rode geloof' een kogel door het hoofd.

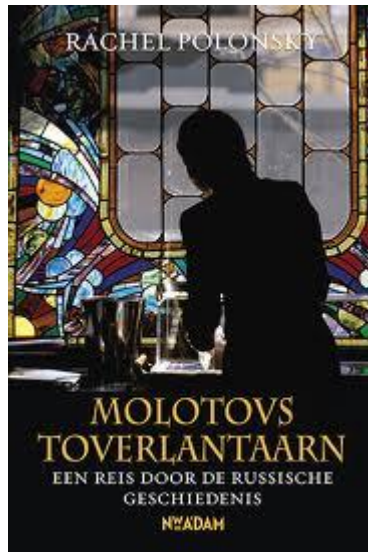
Marina Tsvetajeva keerde na vele jaren van ballingschap oud en berooid terug naar de Sovjet-Unie. Toen haar man kort daarop als spion werd terechtgesteld, hing ze zich in 1941 liever op dan te moeten aanzien hoe haar zoon van honger omkwam.

Wie heeft er uiteindelijk gewonnen? Mandelstam, Achmatova en Tsvetajeva worden vandaag nog altijd gelezen, terwijl het communisme op de schroothoop van de geschiedenis is terechtgekomen. Molotov heeft het niet meer moeten meemaken. Hij stierf in 1986. Enige spijt heeft hij nooit betoond.

Arabesk

Rachel Polonsky kan dit soort ironie best smaken. 'De geschiedenis gaat niet vooruit' schrijft ze. 'Ze is geen doorlopende lijn, maar ook geen cirkel. Eigenlijk beschrijft ze een arabesk'. Dat is dan

ook de favoriete stijlfiguur van Molotovs toverlantaarn. Lezers die niet vertrouwd zijn met de Russische geschiedenis en cultuur kunnen daardoor in dit boek het spoor soms bijster worden. Een chronologie is nergens te bespeuren. Polonsky springt van de hak op de tak en overbrugt soms binnen één alinea eeuwen tijdverschil. Vermits er in haar boek meer personages rondlopen dan in een roman van Dostoevski was een goed gestoffeerd namenlexicon niet overbodig geweest.

Sterk wapen

De lezer moet van dit boek geen diepe kijk op de Russische maatschappij van vandaag verwachten. Polonsky ziet het land vooral in de kleuren van het fin de siècle, met een nostalgische terugblik op wat verloren is gegaan. Haar Rusland is vooral een Rusland uit de boeken, zoals alleen een russofiële buitenlandse dat beschrijven kan. Bij een van haar vele bezoeken aan de Leninbibliotheek in Moskou stoot de schrijfster op een oud boek met een ex libris van de vorige eigenaar. 'Lang leve het boek, het sterkste wapen in de strijd voor waarheid en voor recht' luidt de tekst. Beter kan de boodschap van Molotovs toverlantaarn niet worden samengevat.

Rachel Polonsky, *Molotovs toverlantaarn. Een reis door de Russische geschiedenis*, Nieuw Amsterdam, 432 pp, ISBN 978 90 468 0745 3

Haiku Bontje

soms lekt uit mijn pen
een moment van eeuwigheid –
wil je het lezen?

Lezers reageren

De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden brieven niet te plaatsen en bij plaatsing in te korten of er uit te citeren. Scheldwoorden en/of beledigingen ad hominem (spelen op de man i.p.v. op de bal) worden resoluut verwijderd. Plaatsing houdt niet in dat de redactie achter de inhoud staat. De briefschrijver is en blijft te allen tijde verantwoordelijk en/of aansprakelijk voor de inhoud van zijn reactie.

Nog meer tips voor televisie

Beste redactie, wat heeft Dick Metselaar een geweldige lijst programmaonderwerpen voor een humanistische televisie-uitzending samengesteld. Je kunt iedere omroep deze lijst! Actuele onderwerpen, interessante mensen, leuke humor. Ik kreeg zo al een 15-tal andere ideeën bv: *Growing Up in the Universe* van Richard Dawkins # Interview met Fleming Rose # Boek van Guus Kuyers "Hoe een klein rotgodje God vermoordde" # The four Horsemen # De dames van Darwin meten o.a. de religieuze barometer: privileges voor religieuzen in onze samenleving. # Gewone mensen vertellen over hun 'coming out' uit de niet-religieuze kast. # Vooral veel Floris van den Berg en Paul Cliteur # 'Religie is een hobby', nog eens heel rustig uitgelegd. Deel 1 t/m 10. Enz. enz. Televisie waar je niet alleen voor thuis blijft, maar waar je elkaar voor opzoekt. *Saskia Spigt*

Het geraffineerde bedrog van de blijde boodschap

Hoewel de gehele West-Europese cultuur en dus ook ons land rijkelijk versierd is met christelijke denkbelden en symbolen, is het des te verwonderlijker, dat zo weinig mensen weten wat feitelijk het hoofdthema was van Jezus' prediking! ... Bijna iedereen, gelovig of ongelovig, zegt als je daar naar vraagt: "O, dat is die man die gezegd zou hebben, dat hij was gekomen, om voor de mensen te sterven teneinde hun erfzonde weg te wassen, zodat je, als je daar tenminste in gelooft, niet in de hel, maar in de hemel mag belanden, waar je tot in alle eeuwigheid met palmtakken mag zwaaien!" ... Afgezien van het feit dat de bijbel leert dat geen mens ooit in de hemel zal belanden, (zie bv. Joh. 8 vers 21 en Joh. 13 vers 33) was het centrale thema van zijn prediking helemaal niet zijn "verzoenend lijden en sterven", maar juist het tegenovergestelde! ... In alle toonaarden sprak hij namelijk over zijn aanstaande Koningschap! Dat was trouwens ook logisch, want hij had als kind al van zijn moeder gehoord, wat een engel haar had verteld, namelijk dat hij de troon van David zou krijgen. Ook de

wijzen uit het Oosten zochten immers de "Koning der Joden!" Zelfs op de vraag van Pilatus, of hij werkelijk de Koning der Joden was, hield hij vol, dat hij inderdaad daartoe geroepen was! Dus niet, wat het hedendaagse christendom de mensen probeert wijs te maken: "om te lijden en te sterven!" ... Hij was voor de Romeinen gewoon staatsgevaarlijk geworden! DAAROM moest hij sterven. Feitelijk kunnen we dus gewoon stellen, dat ook Jezus door zijn god jehova bij de neus genomen is. Ongetwijfeld zal Jezus tot het laatst gehoopt hebben dat zijn god nog zou ingrijpen, maar niets van dat alles. Maar ja, een god die David inspireerde om in psalm 137 vers 9 te laten schrijven: "Zalig degene, die de zuigelingen uwer vijanden tegen de rotsen zal verpletteren!" kun je ook niet veel goeds verwachten! ... Maar als je ondanks deze feiten toch in de bijbel wilt blijven geloven, verzin je gewoon weer wat anders, nietwaar. Alle godsdiensten zijn tenslotte ontstaan uit waanideeën en daar vormt het christendom geen uitzondering op. Ook zij heeft op dit kardinale punt een aantal alternatieven in de aanbidding. Verreweg de meest populaire aanbidding bestaat uit het denkbeld, dat Jezus nu een hemelse koning zou zijn. Ach ja, waarom ook niet, want Maria, zijn moeder, is tenslotte volgens de RK Kerk ook al een "hemelse koningin!" Dan heeft Jezus meteen een "hemelse vrouw", want in de hemel is volgens het christendom toch geen seks, daar je dan aan de engelen gelijk bent en dus geen normaal lichaam meer hebt! Een andere aanbidding van het christendom is de gedachte, dat Jezus bij zijn wederkomst pas koning wordt over Israël en vanuit Jeruzalem over de gehele wereld. Het voordeel van dit waanidee is, dat je dan twee vliegen in één klap slaat! Bovendien is hij dan nog veel machtiger dan we al dachten! Gemakshalve vergeten deze dromers dus, dat Jezus zijn discipelen tijdens zijn aardse bestaan op de mouw gespeld heeft, dat hij nog tijdens hun leven koning zal worden. Zie bv. Matth. 10 vers 23. Zo hebben gelovige mensen altijd wel een smoes om het kromme recht te praten. Als je hun bijvoorbeeld vraagt, waarom hij zoveel ellende toelaat bij mens en dier, krijg je als antwoord, dat

je je niet dient te bemoeien met god's wijze raadsbesluit! ... Jezus Christus heeft deze raadsbesluiten echter als iets afschuwelijks ervaren, toen hij uitriep: Mijn god, mijn god, waarom hebt gij mij verlaten! En DAT is dan het zogenaamde fundament van het christendom! Door heel geraffineerd de nadruk te leggen op zijn "verzoenend sterven", wat Jezus helemaal niet zo ervaren heeft, want hij geloofde helemaal niet dat hij god's zoon was, is zijn werkelijke boodschap: namelijk zijn aanstaand koningschap, dat nooit gerealiseerd werd, volledig verdonkeremaand! Ook hieruit zien we dus weer, dat godsdienst gevaarlijke onzin is, waar Jezus echter te laat achter kwam! Gelukkig zijn wij als vrijdenkers er niet te laat achter, waardoor ONS leven er heel wat prettiger uit kan zien.

Jan van der Vlis.

Nogmaals over het recht om te mogen beledigen

Het recht om te mogen beledigen: bestaat een dergelijk recht? Ik heb het bij een bevriende jurist nagevraagd, en hij zei, nee, géén van onze wetboeken kent een dergelijk recht. Het is geen recht in de zin der wet.

- Ongeschreven recht dan misschien? Gewoonterecht?

- Nee, hield mijn vriend vol, ook dat niet.

- Hoe kan dat nou, zei ik, er zijn er die het steeds over het recht om te mogen beledigen hebben; ze vliegen elkaar er zelfs om in de haren.

- Kan wel zijn, zei mijn vriend, maar noch het geschreven, noch het ongeschreven recht kent het recht om te mogen beledigen. Je moet ergens anders zijn. Misschien bij het kerkelijk recht.

Aha! Ik belde de theologische faculteit van de nabij gelegen universiteit, en vroeg beleefd (want ik wilde niemand beledigen zolang ik nog niet wist of ik dat recht wel had) of men mij misschien wilde doorverbinden met een deskundige op het gebied van het kerkelijk recht.

- Dan moet u professor die-en-die hebben, zei men, maar die is er even niet. Kan hij u terugbellen?

Natuurlijk kon hij mij terugbellen; ik had hem per slot van rekening niet voor niets gebeld. Het duurde niet lang of de professor was aan de lijn. Te horen aan zijn stem een heel oude man.

- Het recht om te mogen beledigen? vroeg hij, of dat voorkomt in het kerkelijk recht? Ik kon horen aan zijn stem dat hij diep beledigd was.

- Nou ja, zei ik, de kwestie is als volgt, en ik legde hem de situatie uit. Dat hielp. Ik dacht al dat u de kachel met mij wilde aanmaken, zei hij.

- O nee, zei ik, geen sprake van, maar de kwestie is nogal precair. Mensen beledigen elkaar over en weer, maar weten niet of ze daartoe wel het recht hebben.

- Wat is dat nou voor rare vraag, zei hij. Nou, áls dat recht al bestaat, komt het niet uit het kerkelijk recht. Het kerkelijk recht kent niet het recht om te mogen beledigen. En verder weet u blijkbaar niet wat het begrip "recht" inhoudt. Recht is wat men afgesproken heeft dat recht is.

- Dat wil ik wel geloven, zei ik, maar er zijn nogal wat van die afspraken waar ik het helemaal niet mee eens ben en waarmee ik ook niet uit de voeten kan.

- Kan wel zijn, zei de professor, maar daarom is het nog niet minder recht. In laatste instantie berust ieder recht dan ook op macht. U weet wel: de wet reikt niet verder dan de macht.

- Dus, zei ik, iemand die een recht uitoefent, oefent eigenlijk macht uit.

- Precies, zei de professor. Of het nu over recht of onrecht gaat: het gaat altijd over macht. Iemand beledigen is macht uitoefenen. Onrechtmatig macht uitoefenen noemen we onrecht. Beledigen kun je zien als het onrechtmatig uitoefenen van een recht dat in werkelijkheid niet bestaat. Het gaat eigenlijk om machtsuitoefening. Het is een tamelijk ingewikkelde, nogal abstracte kwestie. Gewoon te moeilijk, voor veel mensen.

- Ja, zegt u dat wel, zei ik.

- Als iemand u beledigt, vervolgde de professor, oefent hij macht over u uit. Dat wilt u niet. Machtsuitoefening raakt iemand emotioneel, en wel op een negatieve manier. Anders had je zelf wel gedaan wat nu de ander doet, als je het zo leuk vindt.

- Eh, ja, zei ik.

De professor kwam nu echt op dreuf. Het was blijkbaar lang geleden dat men naar hem geluisterd had.

- Mensen die beledigd worden, worden in hun ego geraakt, zei hij. Daar zit het probleem. En u weet het: hoe groter het ego, hoe dieper men zich gekwetst kan voelen. De simplen, de nederigen onder ons zijn dan ook niet zo gauw beledigd. Het zijn de trotsen, de machtigen, de grote ego's die

zich er tegen verzetten beledigd te worden. De wijze haalt de schouders op.

- Dus, zei ik, het recht om te beledigen bestaat dus helemaal niet.

- Dat hebt u goed begrepen, zei hij.

- Maar dat niet bestaande recht kun je wél uitoefenen, zei ik.

- Zeker!, zei hij, maar het is wel een onrechtmatig uitoefenen. Een belediging is als fantoompijn. Een mens kan erg lijden onder dingen die niet bestaan. Hij zweeg even. Ja, zei hij nogmaals, een mens kan erg lijden onder dingen die niet bestaan. Het meeste onrecht wordt mensen aangedaan uit naam van dingen die niet bestaan. Uw recht op beledigen is daar maar een héél klein voorbeeldje van.

Ik bedankte de professor en hing op. Gelukkig, dacht ik, het recht om te mogen beledigen bestaat niet. Het wordt alleen maar uitgeoefend door mensen die geloven in het bestaan van dingen die in werkelijkheid niet bestaan. Dat verklaart veel.

Gerard A. Schuiling

Graag meer humanistische organisatie

Zo vrijdenkers IETS zijn, zijn ze humanisten.

Ik lees zojuist in De Groene 29 juli jl over de grote invloed van de Kerken in de Europese Commissie. Dat komt door Jacques Delors. Die was er van overtuigd dat het project van de Europese Unie zou mislukken zonder een 'spirituele en ethische dimensie', zonder gemeenschappelijke waarden, zonder een Europese identiteit. In 1992 sprak hij tijdens een bijeenkomst: "Als het ons de komende tien jaar niet lukt om Europa een ziel te geven, een spiritualiteit, een betekenis, dan is het gedaan met de Europese eenwording."

En hij creëerde een 'denktank' die een regelmatige dialoog moest organiseren met 'kerken en religieuze verenigingen teneinde van gedachten te wisselen over de betekenis van het Europese project'. Bij het verdrag van Lissabon (1 dec. '09) werd de dialoog gesplitst naar wereldse en religieuze organisaties. Eén dialoog met 'representatieve organisaties en het maatschappelijk middenveld', en een tweede 'met 'kerken en levensbeschouwelijke organisaties'.

De katholieke kerk heeft zonder meer de dikste vinger in de Europese pap. De drie hoogste bazen – de voorzitters van de Europese Commissie, die van het Europese Parlement en van de Europese Raad, zijn katholiek. De grootste partij in het parlement is de christendemocratie. Opvallend

veel regeringsleiders zijn christelijk. De kerk beïnvloedt haar leden met de dreiging van excommunicatie en daar zijn met name politici heel gevoelig voor.

Op een steenworp afstand van de regeringsgebouwen van Europa staat het chique kantoorgebouw van de COMECE, de permanente vertegenwoordiging van Europese katholieke bisschoppen; op de door het COMECE georganiseerde conferenties laten weinig eurocraten verstek gaan: de religieuze lobby in de praktijk.

Behalve vooral de katholieken zijn ook andere religies in Brussel vertegenwoordigd: de anglicanen, de franciscanen, de jezuïeten, de lutheranen, de evangelischen, de orthodoxen, de joden, de moslims, de hindoes, de boeddhisten, de scientology-aanhangers zelfs. De humanisten echter schitteren door afwezigheid.

En dat ligt niet aan de BEPA, het Bureau van Europese beleidsadviseurs, de opvolger van de denktank van Delors. Dat organiseert voor de president van de Europese Commissie de dialoog met de religies en belegt daartoe tweejaarlijkse seminars met die groeperingen. "Vorig jaar hadden wij budget klaarliggen voor een seminar met de humanisten, maar ze hebben afgezegd. Ze zijn niet in die mate georganiseerd zoals de christenen dat zijn", zegt de BEPA-directeur. Na Washington is Brussel de grootste lobbyhoofdstad in de wereld. Een kleine twintigduizend mensen worden elke dag betaald om 'aan mouwen te trekken'. De christelijke mouwentrekkers overtreffen de niet-christelijke verre in aantal. Natuurlijk, dat is historisch zo gegroeid, 'ze leveren vanwege hun identiteit een specifieke bijdrage', vergoelijken de christen-democratische politici.

Maar erg democratisch is dit niet. De kerken blijven leeglopen en daarmee groeit de onbalans. Daar staat geen organisatie van humanisten tegenover. Hoe komt dat toch? Je zou toch zeggen: dan zou het Humanistisch Verbond toch, volgens de wet der communicerende vaten, volgelopen moet zijn. Maar niets daarvan, ook het Humanistisch Verbond participeerde in de leegloop.

De zwakheid van de georganiseerde humanisten heeft er naar mijn gevoel altijd in gelegen dat ze geen alternatief verhaal hadden voor het achterlijke monotheïstische Adam-en-Eva-verhaal. Dat ze niet eens een poging deden om het te verkrijgen of om er zelf aan te werken. Op de Universiteit voor Humanistiek vierde het

postmodernistische relativisme hoogtij, zodat er zelfs New Age ideeën konden bloeien. De oude Grote Verhalen hadden gelukkig afgedaan en daar was hun filosofische kous mee af. Waardoor het oude christelijke Verhaal verdampte waar ze bij stonden, daarover maakten ze zich geen gedachten. Noch over de functie van het Grote Verhaal in de denkgeschiedenis van de mensheid, noch over de gevolgen van het samenleven met NIX.

Ik denk dat er voor de Vrijdenkers een taak is weggelegd. Beter dan de pogingen om een Atheïstische Seculiere Partij op te richten zouden we ons kunnen gaan opstellen als de voorhoede, de stoottroepen van de humanistische beweging. Desnoods het hele HV in zijn postmodernistisch /New Age-sopje laten gaarkoken en een echte humanistische beweging stichten, met als belangrijkste wervingsmiddel een humanistisch

scheppingsverhaal. Dus beginnen met de gedachtevorming over de functie van het fenomeen 'verhaal' in het menselijke denken, om dan uit te komen bij het bedenken van het nieuwe universele Verhaal waarmee we de leegte die het (gelukkig) verdampende christelijke Verhaal achterlaat. En hoe dat nieuwe Verhaal aan de man kan worden gebracht. Prachtig werk.

Kortom, we moeten het als vrijdenkers niet over onze kant laten gaan dat de leeglopende kerken dankzij hun robuuste organisatie zo'n grote vinger in de pap van Europa houden en wij als humanisten te zwak blijven om ons er zelfs maar te laten horen. Daar moet we zeker wat aan gaan doen, en niet alleen voor onszelf. Voor Europa. Om het een ziel te geven, een spiritualiteit, maar dan een andere en betere dan de christelijke.

Frans Couwenbergh, humanosoof

‘Ja, ik zal gelezen worden!’: Multatulimania in 2010

BERT GASENBEK (1953) is historicus en directeur van het Humanistisch Archief en het J.P. van Praag Instituut voor onderzoek naar de geschiedenis van het humanisme

Vrijdenkers worden de laatste tijd goed bediend met de algemene publieke belangstelling voor de helden uit de eigen geschiedenis. Stond 2009 in het teken van het Darwinjaar, ter gelegenheid van het 200ste geboortjaar van Darwin, het jaar 2010 kan met recht een Multatuli-jaar worden genoemd. Aanleiding is het feit dat het op 15 mei precies 150 jaar geleden was dat de 'Max Havelaar, of de koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij', bij uitgever J. de Ruyter te Amsterdam verscheen. Het is het beroemdste boek uit de Nederlandse letterkunde en het behoort sedert 2006 tot de Nederlandse Canon.

Voor veel vrijdenkers was en is Multatuli bij uitstek een voorbeeldfiguur en van zijn omvangrijke werk is de Max, zoals die vaak liefkozend wordt genoemd, naast de Ideën toch wel de favoriet. De fascinatie van vrijdenkers en anderen voor Multatuli – ondermeer vanwege zijn religiekritiek, tegendraadsheid, schoonheid van zijn taal, maar vooral vanwege zijn betrokkenheid bij de menselijke waardigheid - is goed weergegeven in het boek 'De multatulianen' van Atte Jongstra uit 1985. Dat boek verscheen ter gelegenheid van het 75-jarig jubileum van het Multatuli Genootschap. Omdat ik vermoed dat nog steeds veel vrijdenkers ook 'multatulianen' zijn, geef ik in dit artikel een – niet uitputtend – overzicht van de aandacht voor Multatuli in dit jubeljaar. Veel van die activiteiten werden door het onvolprezen Multatuli Genootschap georganiseerd. Naast een tentoonstelling, symposia, een hoorspel, een strip en zelfs een munt, zijn er inmiddels ook de nodige interessante publicaties verschenen. En er zullen er nog een paar verschijnen.

‘Het is geen roman, ’t is een aanklacht!’

Onder de titel ‘Het is geen roman, ’t is een aanklacht!; 150 jaar Max Havelaar’ opende het Max Havelaar jaar op 3 februari met een tentoonstelling op de Oude Turfmarkt te

Amsterdam. In het gebouw van de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam – waar ook de handschriften van Multatuli worden bewaard - werd het maatschappelijk, politieke en literaire belang van

de *Max* in beeld gebracht. Het originele handschrift van het boek was uiteraard ook te bezichtigen; helaas met wel een erg beperkte toelichting, want daar is veel meer over te zeggen. In de tentoonstelling, gemaakt door bovengenoemde afdeling Bijzondere Collectie in samenwerking met het Multatuli Genootschap, lag naar mijn smaak te veel de nadruk op de, ik zou haast zeggen volkenkundige aspecten in het toenmalige Nederlands-Indië ten tijde van het verschijnen van het boek. Ik miste met name de doorwerking van het boek in de afgelopen 150 jaar, zoals de ondertitel beloofde. Onlangs hoorde ik van de conservator dat de tentoonstelling, die liep tot 17 mei, veel bezoekers heeft gehad. En dat is toch weer meegenomen.

‘Ja, ik z a l gelezen worden!’

Deze woorden gebruikte Multatuli aan het eind van de *Max Havelaar* om uit te drukken dat zijn doel met het boek was om gelezen te worden. Hij schrijft “Ja, ik wil gelezen worden! Ik wil gelezen worden door (...) staatslieden, (...) letterkundigen, (...) handelaren in koffie, (...) kameniers, (...) bidpredikers, (...) duizenden en tienduizenden van exemplaren uit het droogstoppelras”. Want het was hem niet te doen om goed en mooi te schrijven. “Ik wilde zóó schrijven dat het gehoord werd”.

Hoewel er veelal over het Multatuli-jaar gesproken wordt, is het feitelijk het Max Havelaar jaar, want op 15 mei jl. was het precies 150 jaar geleden dat de *MAX HAVELAAR of de koffieveilingen van de Nederlandse Handelmaatschappij* verscheen. In *De Vrijdenker* van juni dit jaar besprak Jan Bontje met veel waardering de uitgebrachte hertaling door NRC redacteur Gijsbert van Es.

Ondanks de soms vernietigende kritiek op de hertaling in de pers, is Bontje van mening dat deze nieuwe uitgave – sterk ingekort alinea’s, gemoderniseerde woorden etcetc. – in een behoefte van vooral jongeren kan voorzien. Want zo eenvoudig is het lezen van de *Max Havelaar* in de oorspronkelijke uitvoering niet. Niet alleen is de *Max* op diverse plekken erg wijdlopij, ook bevat het boek nogal wat woorden en namen die de lezer nu niet meer zo veel zullen zeggen. Wie weet er bijvoorbeeld zonder het op te zoeken direct wat een *poesaka* (erfstuk) is? Zelf las ik – na een evenwel prettige lezing van de hertaling – grote gedeelten uit de 13^e bijdruk van de vierde druk die door Multatuli in 1875- en nog

gewijzigd en aangevuld in 1881 – werd verzorgd. Mijn exemplaar met de 13 druk, 77^e – 82^e duizendtal, kwam in 1929 uit bij de Wereldbibliotheek.¹

Ik moet eerlijk bekennen dat het me toch nog veel inspanning kostte om de oorspronkelijke versie te lezen, hoewel ik vlak daarvoor nog de hertaling had gelezen. Daar staat tegenover dat op een bepaalde manier ik me wel ‘dichter bij het verhaal’ voelde; dat komt wellicht ook door de fysieke gewaarwording bij het lezen in een editie uit 1929. Welnu ik denk dat er weinig boeken zijn die nog na 150 jaar in zoveel edities en voor zo uiteenlopende publieksgroepen beschikbaar zijn. Zo verscheen er bijvoorbeeld dit jaar ook een boek van Peter van Zonneveld over de *Max*. Deze uitgave bevat de belangrijkste passages uit de *Havelaar*, voorzien van verbindende teksten. Zoals: wie was Multatuli eigenlijk en waarom noemde hij zich zo? Hoe zat het met de uitbuiting van de Javanen? En wat was Multatuli's eigen belang bij het schrijven van dit boek? Hoe zat de koloniale samenleving in elkaar en in hoeverre

¹ Kenners geven de voorkeur aan deze door Multatuli zelf samengestelde editie boven die uit 1949 die bij Van Oorschot verscheen, bezorgd door Garnt Stuiveling.

heeft Max Havelaar de geschiedenis veranderd? Op dergelijke vragen probeert deze rijk geïllustreerde publicatie een helder antwoord te geven.

‘O God er is geen God!

Strikt genomen valt het in 2008 verschenen boek met de fraaie titel *O God er is geen God!* buiten het bestek van het Multatuli-jaar. Maar gelet op de thematiek en omdat ik het een goed boek vind wil ik het hier toch kort bespreken. Het boek met de ondertitel *Multatuli over geloof en godsdienst* is samengesteld en ingeleid door August Hans den Boef, vrijdenker van het jaar 2010 en auteur van o.a. *God als hype* (2008) en *Nederland seculier!* (2003), en Kees Snoek, hoogleraar Nederlandse letterkunde aan de Sorbonne in Parijs. Voor de auteurs was Multatuli, ze noemen hem de eerste werkelijke vrijdenker, de personificatie van de negentiende-eeuwse religiekritiek. De bloemlezing, want dat is het vooral, bestaat uit teksten van Eduard Douwes Dekker over godsdienst. De teksten, voor een groot deel maar niet uitsluitend geput uit de *Ideën*, zijn ingedeeld in zeven delen: 1. Oorsprong van de godsdienst; 2. Visie op het christendom; 3. God, Nederland en Oranje; 4. De missie van Max Havelaar; 5. Jezus; 6. Jehovah, Natuur en Noodzakelijkheid; 7. Godsdienst, moraal en zeden. Hoewel de teksten voorbeeldig geannoteerd zijn, kostte het mij toch nog enige moeite om ze goed te kunnen begrijpen. Naast Bijbelkennis heb je toch ook wel enige kennis van de Nederlandse politieke geschiedenis van de negentiende eeuw nodig. De inleiding, die eigenlijk ook een ruime aparte verspreiding verdient, geeft een goed beeld van Dekker's ongelooft en zijn weg daartoe, en het schetst het religieuze landschap van Nederland in Multatuli's tijd. Daarnaast geeft het de visies weer van tijdgenoten als Busken Huet, Van Vloten en Domela Nieuwenhuis op Multatuli. En ze gaan in op de actualiteit van Multatuli's religiekritiek; ik noem daarvan twee zaken. Ten eerste keerde Multatuli zich volgens de auteurs expliciet tegen de stroming die tegenwoordig 'ietsisme' (ze geloven niet meer, maar menen dat er toch 'iets' is) wordt genoemd, want hij was namelijk tegen iedere 'geloverij' die leidde tot onderdrukking van de 'vrije studie'. Ten tweede viel Multatuli ook de stelling aan dat men per definitie 'respect' zou moeten hebben voor iemand omdat hij 'gelooft': "Eerbied voor 't gevoelen van anderen? Ik heb eerbied voor *oprechtheid*" (Idee 1224).

Dit boek verdient meer aandacht. Lees het en geniet van de scherpzinnige, geestige en briljante geuite religiekritiek uit het werk van Multatuli.

Over Multatuli nr. 64

In deze special van het blad *Over Multatuli*, dat twee keer per jaar verschijnt, staat vanzelfsprekend de Max Havelaar in de schijnwerper. In 21 essays wordt door Multatulikenners het boek van meerdere kanten belicht: de literatuurgeschiedenis, de koloniale geschiedenis, de editie- en vertaalwetenschap, het feminisme en veel meer. Erg prikkelend is de laatste bijdrage, getiteld 'Het woord is aan de lezer', van de hand van Multatuli zelf (!), waarin vooral de 'letterlui', de huidige academische literatuurwetenschappers het moeten ontgelden! Maar ook de praalhanzen die afkomen op zijn jubileumjaar neemt hij te grazen. Hij begint zijn bijdrage als volgt:

"Ik ben schryver van *Ideën* en hing laatst levensgroot geafficheerd in de stad myner geboorte. Het is myn gewoonte niet te hangen en zwygzaam toe te zien. Men had my ertoe veroordeeld, maakte veel rumoer, maar begreep me slecht – als gewoonlyk. Voor myn aangezicht had zich een flinke schare toehoorders verzameld met 'n hoog Rammelslag-gehalte, aangevoerd door boeken- en andere hoofden. De Illustre School zette myn 150-jarige *Max Havelaar* in haar uitstalkast. Ik, Multatuli, die al zo veel gedragen heb, neem nu de pen op"

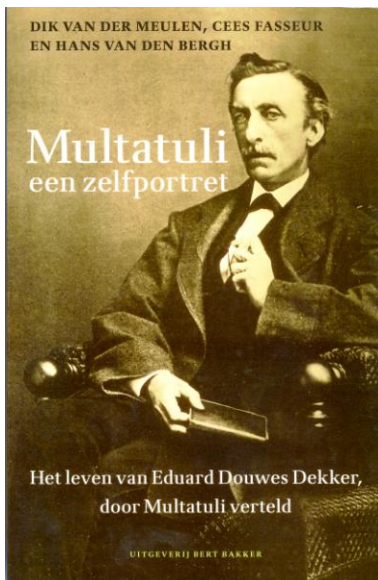
De bijdrage van Multatuli is opgetekend in diens geest en uit diens werk door de bekende Multatulikenner Tom Böhm, met medewerking van Dik van der Meulen en Philip Vermoortel.

Multatuli contra Van Lennep

Zoals algemeen bekend zal zijn, spande Multatuli in 1860 een proces aan tegen Jacob van Lennep over zijn auteursrecht op de *Max Havelaar*. Multatuli verklaarde op de zitting dat hij het handschrift niet aan Van Lennep had verkocht, maar de rechtbank besliste desalniettemin dat Van Lennep terecht de rechten op het manuscript bezat. In het zeer fraai verzorgde boek *'Ik heb u den Havelaar niet verkocht': Multatuli contra Van Lennep*, gaan Marita Mathijssen, Jan Bank, Dik van der Meulen, David Peepers, René Klomp, Robert Verhoogt, Ika Sorgdrager en Leo Frijda uitvoerig in op het gevoerde proces. Ze bespreken het proces niet alleen vanuit het perspectief van

het auteursrecht – zonder juridisch vaktaal - maar plaatsen het juist in een maatschappelijke en culturele context. Ze gaan daarbij o.a. in op vragen als: ‘Waren de rechters bevooroordeeld of hebben de advocaten misschien een steek laten vallen? Hoe zit het eigenlijk met Multatuli’s rechten op de *Max Havelaar*? Hoe heeft men in de loop van de tijd tegen dit proces aangekeken?’ Ik zelf vond de bijdrage van Marita Mathijssen over Joost de Ruyter, de eerste uitgever van de *Max*, erg aardig omdat zij voor haar bijdrage aanvullend archiefonderzoek had ondernomen. Zo blijkt de *Max* verschenen te zijn bij een uitgever “... een soort huisdrukker voor gelegenheidsdrukwerk van de familie Van Lennep”. Daarnaast lieten predikanten en kerkenraadsbestuurders van de Waalse kerk preken bij De Ruyter verschijnen! Het boek bevat ook ruim veertig pagina’s met de oorspronkelijke processtukken, die woordelijk overgenomen zijn van de originelen. Aanbevolen voor de liefhebbers.

Multatuli. Een zelfportret

De mooiste publicatie van dit jaar over Multatuli tot nu toe is voor mij het boek *Multatuli een zelfportret: Het leven van Eduard Douwes Dekker*, door Multatuli verteld. Het is samengesteld door drie kenners: Dik van der Meulen (de biograaf

van Multatuli, waarover zo direct meer) en de heren Cees Fasseur en Hans van den Bergh (beiden oud-voorzitter van het Multatuli Genootschap). Al tijdens zijn leven waren er plannen voor een (auto)biografie, maar uiteraard zag Multatuli daar helemaal niets in. De samenstellers halen een gebeurtenis aan die duidelijk aangeeft hoe Multatuli tegen een biografie gekant was. Het was namelijk Busken Huet die een mooi portret van Multatuli had geschreven, gebruikmakend van veel intieme details uit persoonlijke brieven. Lees hoe Multatuli daarop reageerde in een brief:

“Die Huet (verlegen om kopie zeker) heeft goedgevonden ’n stuk saamteflansen over *mij*, en hij gebruikt daartoe brokken uit brieven en andere schrijverij (grotendeels uit mijn jeugd NB! En ook ’t andere is heel oud). Voelt ge hoe zo’n handelwijze alle vertrouwelijkheid in brieven belemmert? Men weet niet waar zijn geschrijf belandt!”

Het gecomponeerde zelfportret volgt het leven van Multatuli, samengesteld uit fragmenten uit zijn werk, waarin hij zich blootgaf en schreef over wat hem in het dagelijks leven bezig hield. De samenstellers hoopten een ‘scherp analyserend en soms meedogenloos zelfportret’ te presenteren; ik moet zeggen dat ze daar volledig in zijn geslaagd! Het beperkt verbindende commentaar van de auteurs is vooral duidend en ordenend, zonder waardeoordelen. Jammer is alleen dat er niet precies de vindplaatsen van de opgenomen teksten worden aangegeven; ik snap echter wel dat dat grote afbreuk aan de leesbaarheid en vormgeving van het boek zou hebben gedaan. Misschien later als webdocument?

Toch bleef ik na lezing zitten met het grote verlangen om direct (weer) te beginnen in de enig echte grote biografie van Multatuli, namelijk die van Dik van der Meulen die in 2002 verscheen onder de titel *Multatuli, leven en werk van Eduard Douwes Dekker*. Ik herinner me nog levendig de prachtige leeservaring die ik in de kerstvakantie 2002 met dit 912 bladzijdes tellende boek had. De kracht van het boek is dat het leven en werk op een zeer harmonieuze en gelijkwaardige wijze worden behandeld, terwijl de maatschappelijke context gepast wordt beschreven. Niet voor niets kreeg dit proefschrift in 2003 de AKO literatuurprijs. Het boek is inmiddels aan de zoveelste druk toe en is al voor een bescheiden prijs te koop.

Mijn advies is: lees als je moet kiezen het boek van Van der Meulen. Je zal niet teleurgesteld worden.

‘Suske en Wiske’

Tot slot de laatste - mij bekende - publicatie. *De Volkskrant* meldde recent dat de Vlaamse Uitgever Standaard, vooral in Nederland al meer dan een halve eeuw bekend als de uitgever van de stripreeks ‘Suske en Wiske’, in oktober 2010 uit zal komen met een aflevering getiteld *De halve Havelaar*. Volgens het bericht “... voert een spreekbeurt van Wiske over koffie het vermaarde tweetal naar Indonesië, alwaar ze niemand minder dan Eduard Douwes Dekker tegenkomen, oftewel

Multatuli. Die heeft plannen om een boek te schrijven over de misstanden aldaar, maar hij wordt flink tegengewerkt. Dankzij de Vlaamse assistentie kan het boek er toch komen'. Ik denk dat de Suske en Wiske fans uitzien naar het verschijnen van de strip.

Multatuli en Beatrix

Het zal Eduard Douwes Dekker, met zijn voor mij rare ideeën over de monarchie als ideale staatsvorm, wellicht deugd hebben gedaan als hij zou hebben geweten dat De Koninklijke (sic) Nederlandse Munt in 2010 als eerbetoon aan de Max een speciaal herdenkingsmunt ter waarde van € 5,- heeft geslagen. Op het Max Havelaar Vijfje in 'cadeauverpakking' - een wettig betaalmiddel - staat aan de kopkant de beeltenis van Beatrix, met de tekst 'Beatrix koningin der Nederlanden 2010' en aan de muntkant '150 jaar Max Havelaar 5€'. Je moet er maar opkomen. Ik denk dat Multatuli er niet veel mee op zou hebben gehad, zeker als hij wist dat in de aanbiedingsfolder staat dat "In Max Havelaar verwoordt Multatuli op innemende (sic BG) wijze zijn betoog tegen de rol, die de Nederlandse ambtenaren in Nederlands- Indië speelden". Maar de opbrengst van de verkoop van de munt zou Multatuli toch wel graag zelf

hebben willen ontvangen ..., of misschien toch ook wel niet ...

Besproken boeken:

O God, er is geen God! Multatuli over geloof en godsdienst. Multatuli. Samengesteld en ingeleid door Augustus Hans den Boef en Kees Snoek. Van Gennep, 2008, 271 p. € 22,50

Multatuli een zelfportret: het leven van Eduard Douwes Dekker, door Multatuli verteld. Samengesteld door Dik van der Meulen, Cees Fasseur en Hans van den Bergh. Bert Bakker, 2010. 359 p. € 24,95.

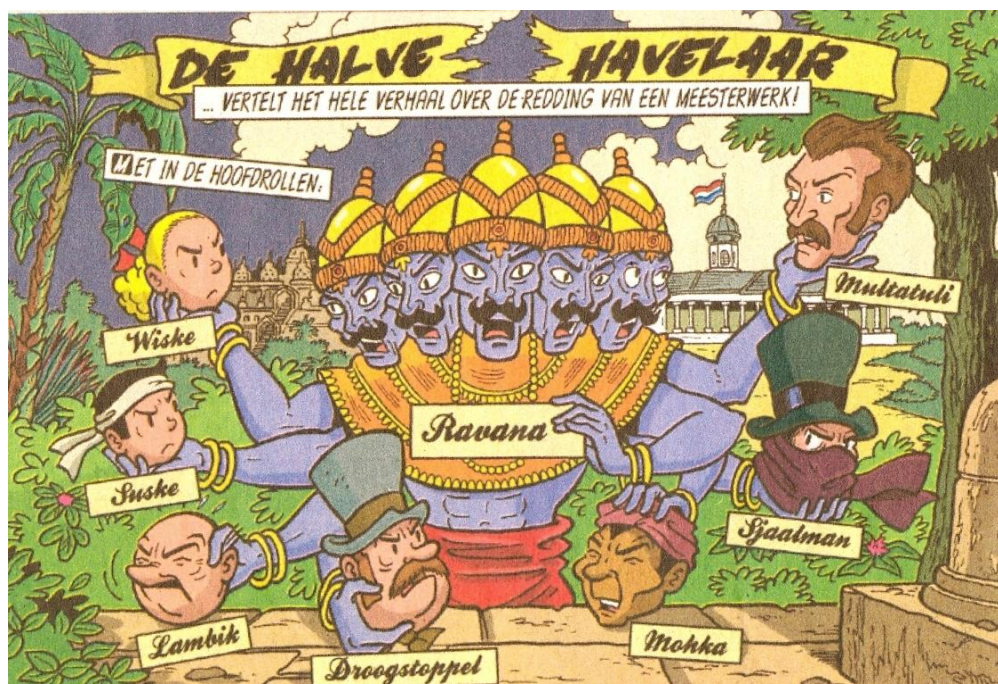
'Ik heb u den Havelaar niet verkocht': Multatuli contra Van Lennep.

Onder redactie van Ika Sorgdrager en Dik van der Meulen. Bas Lubberhuizen, 2010. 208 p. € 29,50. (gebonden)

150 jaar Max Havelaar
Special van Over Multatuli 64, jaargang 32, 2010.
Uitgeverij Bas Lubberhuizen. 127 p. Los nummer € 9,50

MAX HAVELAAR of de koffieveilingen van de Nederlandse Handelmaatschappij door MULTATULI
Hertaald en bewerkt door Gijsbert van Es.
NRC boeken, 2010. 319 p. € 10,00.

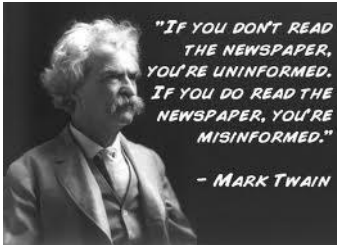
Max Havelaar - Multatuli
Peter van Zonneveld
Amsterdam University Press, 2010. 96 p. € 17,50.
Onderwijseditie Tekst in Context

Mark Twain 1835-1910

JAN BONTJE (Rotterdam 1947) is o.a. columnist; was in de jaren 1970 lid van de redactie van 'De Vrije Gedachte' en is sinds 2007 redacteur van De Vrijdenker. Autodidact.

Honderd jaar geleden stierf de Amerikaanse schrijver Samuel Langhorne Clemens, beter bekend onder zijn schrijversnaam Mark Twain. Hij is vooral beroemd door zijn verhalen over Huckleberry Finn en Tom Sawyer. Hij was echter ook een vrijdenker en als zodanig wil ik hem in herinnering brengen en houden.

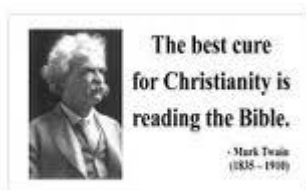

Kort voor zijn dood, in 1909, schreef Twain 'Letters from the Earth'. Deze 11 'brieven van satan' zijn, in de vertaling van Peter Marteau,

onder de titel 'De Duivelsbrieven' in december 2007 in krantvorm (bulkboekvandemaand nr. 2) uitgegeven door Knippenberg's Uitgeverij in Scheveningen. Zoals de uitgever terecht stelt, zijn ze 'een felle aanklacht tegen religie, tegen godsdienst in het algemeen en tegen het christendom in het bijzonder.' De veel geroemde vrijheid in god's own country verhinderde niet dat 'Twain [...] het werk niet [durfde] te publiceren. Pas vijftig jaar na zijn dood heeft zijn dochter het manuscript vrijgegeven, dat nog niets aan actualiteit heeft ingeboet.'

Satan was een van de aartsengelen en bewonderde de arbeid van god ten zeerste. Zijn opmerkingen waren echter sarcastisch bedoeld en zoals dat in alle organisaties gaat, waren er een paar verraders, in dit geval gewone engelen, die dit aan 'het Hoofdkwartier hadden overgebrieft.' Satan 'werd een dag lang verbannen – een hemelse dag'. Als u weet dat een hemelse pauze al honderd miljoen aardse jaren duurt, kunt u zich wellicht voorstellen hoe lang dat is. Hij was al eens naar de Ruimte

verbannen, maar bedacht nu dat hij maar eens op die aarde moest gaan kijken 'om te zien of het Menselijk-Ras-Experiment opschoot.' Hij begrijpt de gelovige mens niet: 'Neem nou eens het volgende staaltje: hij heeft een hemel gefantaseerd, en heeft daar zijn hoogste genot, die extase die in het hart van elk individu van zijn ras op de allereerste plaats staat, - net als bij ons overigens - de seksuele gemeenschap, volledig uit weggelaten! Het is alsof een redder tegen iemand die in een brandende woestijn is verdwaald en dreigt om te komen, zou vertellen dat hij alles wat hij zou willen mag kiezen, en dat hij daar één ding uit zou weglaten, namelijk water!' Satan besluit erover naar huis te schrijven, d.w.z. naar zijn collega's, de heilige Michaël en Gabriël. In elf brieven onthult hij de boosaardigheid van god, die een wrede en wellustige moordenaar is die zelfs onschuldigen met enige regelmaat massaal uitmoordt. Zijn bijbel loopt over van moord, geweld en seksuele perversiteiten. De christenen slikken dit gulzig. Heerlijk sarcastisch is dan ook de derde en laatste voetnoot (in de vorm van een PS) bij de elfde en laatste Brief van satan: "Het is mijn bedoeling deze brieven ook op de aarde te publiceren. Maar wel in twee edities, één ongecensureerde, voor de bijbellezers en hun kinderen, en één gekuiste voor de lezers met meer verfijning." Mark Twain mag van mij worden opgenomen in de Canon van het Vrijdenken.

Bestaat de vrije gedachte?

HANS LOUIS KOEKOEK (Rotterdam 1935) filmer en schrijver, publiceerde onder meer *Ongelovige verhalen*; zie ook www.hanskoekoek.nl

Victor Lamme is grofweg gezegd: neurowetenschapper. Hij schreef een omvangrijk boekwerk met als slogan op het omslag: **over wie er echt de baas is in het brein**.

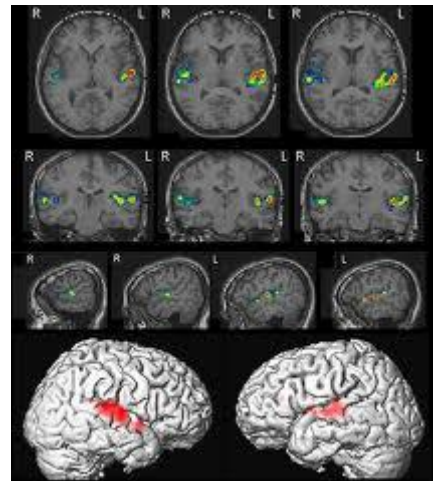
Volgens de laatste neurologische inzichten is dat niet de eigenaar van het brein. Dat brein functioneert onafhankelijk van de persoon in wiens schedel het geborgen zit. In

het leven maakt de mens van alles mee, lees in feite: maakt het brein van alles mee. Erfelijke genen en kontakten met de buitenwereld vormen het brein tot een enig, besturend individu.

Experimenten met behulp van nieuwe technologieën op het gebied van MRI-hersenscans tonen onweerlegbaar aan dat de mens niet denkt, beslist en handelt uit een **vrije bewuste keuze, maar uit een onafhankelijk, zelfstandig functionerend brein**. Bij elke beslissing ligt het brein een stapje voor.

Men is geneigd te denken: de mens heeft een mening en vertolkt die. Zo ligt het *niet* volgens avant-gardistische neurowetenschappers. Het brein krijgt een ingeving en de breinbezitter reageert daar een fractie later op. De mens denkt dat hij of zij een idee krijgt, maar het brein kreeg het iets eerder. Victor Lamme noteert: de persoon en het brein zijn niet één, ze zijn hooguit twee vrienden. Ze trekken met elkaar op.

Proefpersonen werd in de MRI-scan (een willekeurig voorbeeld) gevraagd: Is er bij u aantrekkingskracht voor het eigen geslacht, houdt u van klassieke muziek, houdt u van dit of van dat? De daarvoor gevoelige hersendelen lieten in de scan andere antwoorden zien dan de proefpersonen verbaal hadden gegeven. De hersenen beslisten anders dan de persoon zelf. De moderne neurowetenschapper verklaart dit op de volgende wijze: we menen dat we een “ik” hebben, iets dat ons aanstuurt. Maar een sturend “ik” kan ook bestaan uit een mechanisme dat in werkelijkheid geen “ik” heeft. Om dat te doorgronden, stelden biologen vast: een kikker ziet een krekel. Er komt meteen een signaal uit zijn hersens dat zegt: tong uit en krekel verschalken. Maar nu is er tussen de kikker en de krekel een barrière, een rotsblokje. Wat doet de kikker? Hij scharrelt om dat blok heen, hoewel hij daardoor verder van zijn prooi verwijderd raakt. Om dat tegennatuurlijke gebeuren te kunnen volbrengen, krijgt hij een tweede signaal dat het eerste tijdelijk lam legt. Is hij om het rotsblok heen, dan krijgt het eerste signaal weer vrij veld en de kikker hapt toe. Velen zullen nu concluderen: er zit toch iets van gedachte, van hersenwerking, van cognitief vermogen in dat dier. Niet dus! Hier doen simpele reflexen het werk. De kikker denkt niet.

Lamme schrijft, hier in essentie weergegeven: zo zitten ook in ons menselijk brein allerlei reflexmatige reacties ingeweven. Ze gaan natuurlijk verder dan happen naar krekels. In wezen zijn het stimulus-responskoppelingen, die door geboorte aanwezig zijn of werden verworven. De mens lijkt aan de buitenkant meer dan erin zit. Wat moeten we hiermee? Ons brein is verre van neutraal. Graag wil het de som van de persoonlijke ervaringen, waaruit het is opgebouwd, aan anderen opleggen. Hoe priller het andere brein, dus hoe jonger de bezitter van het secundaire brein, hoe beter het overzetten, het kopiëren, zal lukken. Misbruik maken van een nog te vormen brein riekt naar misdaad. Gun het brein de vrije wil, **de vrije gedachte**. Dat is een groot goed voor degene die met dat brein door het leven moet.